

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan banklarında valyuta riskinin idarə olunması prinsipləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Cəfərova Ülviyyə Əli

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. F.S.Əhmədov

“ ___ ” _____ 2019-cu il

“Azərbaycan banklarında valyuta riskinin idarə olunması prinsipləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 050403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 600

Magistrant
Cəfərova Ülviyyə Əli

Elmi rəhbər
i.e.m. Rəfiyev Aydın Ağəli

Proqram rəhbəri
i.e.n.d. Seyfullayev İlqar

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKİ – 2019

SUMMARY

The actuality of the research. At all stages of the development of human society, economic growth has come to the fore in the risk of managers, entrepreneurs and investors. An entrepreneur and leader who does not make risky decisions in the market economy is considered a person who is in desperation and is in control.

Purpose and Objectives of the Research. The purpose of the research is to investigate the rules of managing economic risks and methods of improving currency and banking risk management. Implementation of this task can be carried out at the expense of the following tasks:

- **Currency risk is a type of economic risk;**
- **Economic and currency risk measurement methods are widely analyzed.**

Research information base. Creates textbooks and tutorials on identification of economic risks, their calculation and measurement methods of economic and currency risks on the basis of the research database.

Research Restrictions. An investigation of the economic risk management and the importance of risk analysis in banks' activities is based on research restrictions.

The conclusion of the research. As a result of our analysis, it has been established that in the market economy, it is necessary to make decisions that form an integral part of the theoretical and practical management of the risk assessment process.

The Scientific and Practical Importance of the Conclusion. The fundamental scientific innovation of the research is as follows:

- **Currency risk is a type of economic risk;**
- **Methods of measurement of economic and currency risks were investigated.**

Key words: Currency, Bank, Credit, Economy

İXTİSARLAR SİYAHISI

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatlarının
ÜDM:	Ümumi daxili məhsul
İEÖ:	İnkişaf etmiş ölkələr
İEOÖ:	İnkişaf etməkdə olan ölkələr

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
FƏSİL I. İQTİSADİ RİSKİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI.....	9
1.1. İqtisadi risk konsepsiyası.....	9
1.2. Valyuta riski iqtisadi riskin bir növü kimi.....	20
1.3. İqtisadi və valyuta risklərinin ölçmə metodları	30
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANKLARIN VALYUTA RİSKİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏHLİLİ	41
2.1. Qlobal maliyyə böhranın bankların valyuta riskinə təsiri.....	41
2.2. Valyuta risklərinin idarə olunması strategiyasının təhlili	47
FƏSİL III. AZƏRBAYCAN BANKLARININ VALYUTA RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI PRİNSİPLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	56
3.1. Mərkəzi Bank-valyuta riskinin idarə olunması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərin təşkilatçısı kimi	56
3.2. Valyuta riskinin idarə olunması prinsiplərində problemlər və perspektiv istiqamətlər.....	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Cədvəllər siyahısı	77
Şəkillərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnsan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəliş təsərrüfat rəhbərləri, sahibkarlar və investorların riskə getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskli qərarlar qəbul etməyən sahibkar və rəhbər durğunluğa can atan və idarəetmə üçün qorxulu şəxs sayılır. Risk təsərrüfat rəhbərinin daim yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və gələcəkdə daha çox mənfəət əldə etmək ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmasını tələb edir.

İstehsalın idarə olunmasında risklərin zəruriliyi ondan ibarətdir ki, idarəetmənin demokratikləşdirilməsini təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskə getmədən mənfəət əldə etmək, yüksək nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Çünki risk və gəlir bir-biri ilə əlaqəlidir. Qəbul edilən hər bir idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir. Risk hadisənin olacağını, yaxud olmayacağını ifadə etdiyindən sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində təxirəsalınmaz vasitə hesab olunur. Həmçinin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərər verən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Ona görə də, hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarlara düzəlişlər etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etmək, eləcə də operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır.

“Bəxtim gətirəcək-gətirməyəcək” prinsipi üzrə xoşbəxtlik ümidi ilə həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatı risk hesab olunur. Riskdən uzaqlaşmaq, sahibkar üçün mənfəətdən imtina etmək deməkdir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, sahibkar riskdən qaçmamalıdır, onu qabaqcadan görməyi, mümkün qədər daha aşağı salmaq üçün onun səviyyəsini qiymətləndirməyi və onu idarə etməyi bacarmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə qərarlarının əksəriyyəti risk şəraitində qəbul edilir. Bu, tam informasiyanın olmaması, ziddiyyətli meyillərin mövcudluğu, təsadüfilik elementləri və s. ilə bağlıdır. Beləliklə, iqtisadi riskin

qiymətləndirilməsi, uçotu problemi idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin hissəsi kimi müstəqil əhəmiyyət daşıyır.

Müasir ədəbiyyatlarda risklərin obyektiv və subyektiv tərəflərini xarakterizə etmək üçün, onun xassə və elementlərinin, mühüm əlamətlərinin əsaslı şərhini verilir. Riskin mahiyyəti haqqında müxtəlif və çoxlu sayda fikirlərin mövcudluğu, xüsusilə də bu təzahürün çoxcəhətliliyi onunla izah edilir ki, mövcud olan təsərrüfat qanunvericiliyində praktiki olaraq ona etinasız yanaşılır və ondan iqtisadi təcrübə zamanı və idarəetmə fəaliyyətində kifayət qədər istifadə olunmur. Bundan başqa risk əksər hallarda real əsaslara uyğun gəlməyən, bəzən isə ona əks olan hallardan ibarət çox mürəkkəb təzahürdür.

Yuxarıda qeyd olunan əsasında deyə bilərik ki, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və məsələyə kompleks yanaşma tələb edir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. İqtisadi risklərin idarə olunması və eləcə də iqtisadi və valyuta risklərinin ölçmə metodları ilə əlaqədar X.Kazımlı, İ.Quliyev, N.R.Quliyev, M.M.Mahmudov, Z.F.Məmmədov və digər iqtisadçı alimlərin kifayət qədər kitabları dərc olunmuşdur. Lakin bütün bunlarla yanaşı, ölkəmizdə bu sahələrlə bağlı müəyyən qədər boşluqların olduğunu nəzərə alaraq mövzunun əhatəli təhlil və tədqiq olunması zərurəti ortaya çıxmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi iqtisadi risklərinin idarə olunmasının qaydalarının və eləcə də valyuta, bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi metodlarının tədqiq olunmasıdır. Bu vəzifənin icrası aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi hesabına həyata keçirilə bilər:

- İqtisadi risk konsepsiyası əhatəli təhlil olunur;
- Valyuta riskinin iqtisadi riskin bir növü olması əhatəli şəkildə tədqiq olunur;
- İqtisadi və valyuta risklərini ölçmə metodları əhatəli şəkildə təhlil olunur;
- Qlobal maliyyə böhranının bankların valyuta riskinə təsir mexanizmi təhlil olunur;

➤ Valyuta risklərinin idarə olunmasının əsas strategiyaları əhatəli şəkildə tədqiq olunur.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsilərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin predmetinin əsasında iqtisadi risklərinin idarə olunması və bankların fəaliyyətində risklərin təhlilinin əhəmiyyətinin tədqiqi dayanır. Tədqiqat işinin obyektində isə valyuta risklərinin idarə olunması strategiyalarının tədqiqi dayanır.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasında iqtisadi risklərin müəyyən olunması, onların hesablanması və eləcə də iqtisadi və valyuta risklərinin ölçmə metodları haqqında dərsliklər və dərs vəsaitləri təşkil edir. Bununla yanaşı, dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif internet ehtiyatlarının məlumatlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir:

➤ Qlobal maliyyə böhranının bankların valyuta riskinə təsir mexanizmi araşdırılmışdır;

➤ Valyuta riskinin iqtisadi riskin bir növü olması araşdırılmışdır;

➤ İqtisadi və valyuta risklərinin ölçmə metodları araşdırılmışdır;

➤ Valyuta risklərinin idarə olunmasının əsas strategiyalarına baxılmışdır;

➤ Valyuta risklərinin idarə olunmasının təşkili mexanizmi və qaydaları araşdırılmışdır.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, eləcə də sonda tədqiqat işində istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif adda və sayda yerli və xarici ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur. Həmçinin işin yazılması internet resurslarına da müraciət olunmuşdur.

FƏSİL I. İQTİSADI RİSKİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi risk konsepsiyası

İnsan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəliş təsərrüfat rəhbərləri, sahibkarlar və investorların riskə getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskli qərarlar qəbul etməyən sahibkar və rəhbər durğunluğa can atan və idarəetmə üçün qorxulu şəxs sayılır. Risk təsərrüfat rəhbərinin daim yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və gələcəkdə daha çox mənfəət əldə etmək ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmasını tələb edir.

İstehsalın idarə olunmasında risklərin zəruriliyi ondan ibarətdir ki, idarəetmənin demokratikləşdirilməsini təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskə getmədən mənfəət əldə etmək, yüksək nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Çünki risk və gəlir bir-biri ilə əlaqəlidir. Qəbul edilən hər bir idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir. Risk hadisənin olacağını, yaxud olmayacağını ifadə etdiyindən sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində təxirəsalınmaz vasitə hesab olunur. Həmçinin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərər verən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Ona görə də, hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarlara düzəlişlər etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etmək, eləcə də operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.6).

“Bəxtim gətirəcək-gətirməyəcək” prinsipi üzrə xoşbəxtlik ümidi ilə həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatı risk hesab olunur. Riskdən uzaqlaşmaq, sahibkar üçün mənfəətdən imtina etmək deməkdir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki,

sahibkar riskdən qaçmamalıdır, onu qabaqcadan görməyi, mümkün qədər daha aşağı salmaq üçün onun səviyyəsini qiymətləndirməyi və onu idarə etməyi bacarmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə qərarlarının əksəriyyəti risk şəraitində qəbul edilir. Bu, tam informasiyanın olmaması, ziddiyyətli meyllərin mövcudluğu, təsadüfilik elementləri və s. ilə bağlıdır. Beləliklə, iqtisadi riskin qiymətləndirilməsi, uçotu problemi idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin hissəsi kimi müstəqil əhəmiyyət daşıyır.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətində risklər məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınması və onların reallaşdırılması zamanı əldə olunacaq mənfəətin hesablanması nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman risklərə iki nöqtəyi-nəzərdən baxmaq mümkündür (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.6):

➤ Birincisi, istehsala çəkilən xərclər baxımından. Bu zaman xərclərin artım riski, o cümlədən, xammalın qiyməti, işçilərin əməkhaqqı ilə bağlı xərclərin nəzərə alınması zamanı risklərin müəyyən olunması vacibdir.

➤ İkincisi isə, müştərilər, alıcılar nöqtəyi-nəzərindən. Bu zaman məhsul və ya xidmətin reallaşdırılması nəticəsində əldə ediləcək gəlirin hesablanması və məhsulun həyat dövrü bitməmiş yeni məhsulun bazara çıxarılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından zəruridir.

Müasir ədəbiyyatlarda risklərin obyektiv və subyektiv tərəflərini xarakterizə etmək üçün, onun xassə və elementlərinin, mühüm əlamətlərinin əsaslı şərhini verilir. Riskin mahiyyəti haqqında müxtəlif və çoxlu sayda fikirlərin mövcudluğu, xüsusilə də bu təzahürün çoxcəhətliliyi onunla izah edilir ki, mövcud olan təsərrüfat qanunvericiliyində praktiki olaraq ona etinasız yanaşılır və ondan iqtisadi təcrübə zamanı və idarəetmə fəaliyyətində kifayət qədər istifadə olunmur. Bundan başqa risk əksər hallarda real əsaslara uyğun gəlməyən, bəzən isə ona əks olan hallardan ibarət çox mürəkkəb təzahürdür. “Risk” kateqoriyasını başa düşmək üçün mövcud olan neçə yanaşmaları nəzərdən keçirək (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.24).

➤ “Risk” yunan sözü olan Ridsikon, Ridsa sözlərindən götürülüb, mənası sıldırım qaya deməkdir.

➤ İtalyan dilində risiko - təhlükə, qorxu, riscare - qayalar arasında manevr etmək deməkdir.

➤ Fransız dilində isə risdoe - qorxu, risketmə (hərfi mənada sıldırım qayalığı keçmək) deməkdir.

➤ Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “risk” - “təhlükə imkanı”, “ola biləcək təhlükə”, “qorxulu iş” sözlərinin sinonimi kimi verilmiş və “yaxşı nəticələnməyi ümidi ilə hərəkətmə, işgörmə, cəsarətmə” sözləri ilə izah edilmişdir;

➤ İngilis dilinin izahlı lüğətində isə “risk”- “təhlükə yarada biləcək vəziyyət”, “gözlənilməz xoş olmayan hadisənin baş verməsi ehtimalı” kimi verilmişdir;

➤ Ojeqovanın redaktəsi ilə hazırlanmış rus dilinin izahlı lüğətində “risk” - “təhlükə mümkünlüyü” və ya “xoş nəticə əldə etmək ümidi ilə uğursuzluğa atılan addım” kimi göstərilmişdir.

“Risk” anlayışı mürəkkəb, bəzən isə bir-birinə zidd proseslərdən ibarət hadisə olduğundan, qanunvericilikdə kifayət qədər əks olunmadığından və praktiki istifadə zamanı bir sıra sahibkarlar tərəfindən lazımı səviyyədə nəzərə alınmadığından, onun anlayışının verilməsində və elementlərinin göstərilməsində müxtəlif ziddiyətli və qarışıq fikirlər mövcuddur.

“Risk” anlayışının iqtisadi təhlili haqqında məlumata XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) tədqiqatçıları tərəfindən yazılmış ədəbiyyatlarda rast gəlinmək mümkündür. İlk dəfə olaraq ABŞ tədqiqatçısı Frenk Nayt tərəfindən elmi ədəbiyyata gətirilmiş və onun “Risk, qeyri-müəyyənlik və gəlirlər” (1921) tədqiqat əsərində risk iqtisadi kateqoriya olaraq şərh edilmişdir.

F.Nayt davamlı sosial-iqtisadi təşkilatın, yəni hər hansı firmanın ümumi prinsiplərini tədqiq edərkən rəqabətə təbii qiymət nəzəriyyəsi ilə birgə baxmış və firmanın fəaliyyətini xalis və qeyri-xalis rəqəbətli mühitdə izah edərək onlar arasındakı fərqi göstərmişdir. O qeyd etmişdir ki, ideal olaraq ancaq nəzəriyyədə mövcud olan xalis rəqəbətli mühitdə alıcı və satıcıların bazar haqqında

informasiyası olur. Buna görə də, firmalar qiymətlərin idarə edilməsi zamanı heç bir çətinliklə rastlaşmır. Əsərin sonrakı fəsilərində F.Nayt real həyatda xalis rəqabətli bazarın mövcud olmadığını və qiymətlərin əmələ gəlməsi və onların idarə edilməsi zamanı firmaların qeyri-müəyyənliklə üzləşdiyini bildirir.

F.Naytın fikrincə, risk ölçülə bilən qeyri-müəyyənlikdir. Hazırda görülmüş fəaliyyət nəticəsində gələcəkdə baş verə biləcək itki, yaxud mənfəətin kəmiyyət və ya keyfiyyətə hesablanması mümkündürsə, həmin qeyri-müəyyənlik risk kimi izah edilə bilər və bu səbəbdən riskin sığortalana bilməsi kimi mümkünlyü vardır.

İqtisad elmində kredit-bank sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin və onun dayanıqlılığı problemlərinin, risk menecmentin təşkili məsələlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər elmi tədqiqatlar həsr edilmişdir. Xarici iqtisadçı alimlərdən bu problemlərin araşdırılması ilə C.M.Keyns, M.Fridmen, C.Hiks, K.C.Baltrop, C.K.Van-horn, E.C.Dollan, K.D.Kempbel, R.C.Kempbel, T.Kouplend, H.Minski, M.Miller, F.Modelyani, D.Polfremen, P.S.Rouz, C.F.Sinki, F.Ford, U.Şarp, B.Edwards və s. məşğul olmuşdurlar.

Eyni zamanda da iqtisadi risklərin təhlil olunmasında klassik nəzəriyyənin əsas nümayəndələrindən hesab olunan Mill və Seniorun mühim rolu olmuşdur. Belə ki, Mill və Seniorun əsas tədqiqat obyektini sahibkar mənfəəti olmuşdur. Sahibkar mənfəətinin tədqiqi nəticəsində Mill və Senior belə bir qənaətə gəlmişlər ki, sahibkar mənfəəti iki əsas elementdən formalaşır. Həmin elementlər isə qoyulmuş kapitalla görə pay və yaxud da faiz, ikincisi isə mümkün və ya potensial risklərin ödənilməsi ilə əlaqədar ödənişdir. Mill və Seniorun bu nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti onunla ölçülür ki, iqtisadi risklər bu və ya digər bir qərarın həyata keçirilməsi zamanı yarana biləcək mümkün itkilərin gözlənilməsi ilə eynidir (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.16).

İqtisadi risklərin öyrənilməsinə digər bir yanaşma isə Keynsin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Keynsin neoklassik nəzəriyyəsinin əsasında qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbulu zamanı mənfəətin gözlənilən səviyyəsi, eyni zamanda da gözlənilən mənfəət səviyyəsinin özünün də hesablanması və nəzərə alınması dayanır. Başqa sözlə ifadə etsək, Keyns özünün neoklassik nəzəriyyəsində qeyd

etmək istəmişdir ki, qeyri-müəyyənlik şəraitində böyük mənfəətlər əldə etməyin ən əsas yolu riskə getməkdir.

İqtisadi risklərin təhlilinə dair Keynsin nəzəriyyəsi üç əsas mərhələni əhatə etmişdir. Birinci mərhələ klassik nəzəriyyə hesab olunur. Klassik nəzəriyyənin əsas mahiyyəti gözlənilən itkilər üzrə qərarların qəbul olunması ilə izah olunur. İkinci mərhələ neoklassik nəzəriyyə hesab olunur. Neoklassik nəzəriyyənin əsas mahiyyəti isə gözlənilən mənfəətdən kənarlaşmalar baş verərkən hansı qərarların qəbul olunmasının zəruriliyi tədqiq olunmuşdur. Keynsin nəzəriyyəsinin sonuncu mərhələsi isə təkmilləşdirilmiş neoklassik nəzəriyyə hesab olunur ki, bu nəzəriyyənin də əsas xarakterik xüsusiyyəti mənfəətin miqdarı və gözlənilən kənarlaşmalar üzrə qərarların qəbul olunması ilə xarakterizə olunur (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.7).

C.Hiks isə risklərin funksiyalarını əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir. Hiksə görə, riskin iki əsas funksiyası vardır. Həmin funksiyalar stimullaşdırma və müdafiə funksiyalarıdır. Hiks eyni zamanda da stimullaşdırıcı funksiyanın özünü də iki əsas qrup üzrə təsnifləşdirmişdir: konstruktiv və dekonstruktiv. Hiks konstruktiv funksiyalara iradəli qərarları, innovasiyaları və investisiyaları daxil etmişdir. Müdafiə funksiyasının özü də iki əsas alt funksiyaya bölünür: Tarixi-genetik və sosial-hüquqi. Tarixi-genetik funksiyalar dedikdə, ehtiyat fondlar, sığorta fondları və risklərin sığortalanması başa düşülür. Sosial-hüquqi risklər dedikdə isə, sosial və hüquqi səhvlərin buraxılması nəticəsində yarana biləcək potensial risklər başa düşülür.

E.C.Dollan isə kredit riskini əhatəli tədqiq etmişdir. Dollanı mülahizələrinə görə, kredit riskinin əsas mahiyyəti kommərsiya banklarının kredit verməkdən və eləcə də kredit vaxtını uzatmaqdan mümkün ola biləcək qədər imtina etməsindən ibarətdir. bu zaman yaranmış əsas risk əsas borc məbləğini və eləcə də faiz üzrə borcu ödəyə bilməmək riskidir. Dollana görə kredit riskinin səviyyəsi borc məbləğinin həcmindən və eləcə də borcun qaytarılması müddətindən asılı olaraq yüksələ və yaxud da azala bilər. Belə ki, kredit riski yüksək məbləğli və uzunmüddətli borclar üçün kifayət qədər yüksək hesab olunur.

Dollana görə, kredit riskini müəyyən edən əsas amillər bunlardır: borc müddəti, faiz dərəcəsi, ödəniş qaydası, ikitərəfli, yaxud qrup krediti, kreditin təmin edilməsi və zəmanət, kredit müqaviləsinin şərtləri, təqdim edilən kredit valyutası, kommertiya bankının etibarlılığı. Kreditin dəyərini müəyyən edərkən birdəfəlik ödənişləri kreditin ümumi dəyərinə daxil edərək borc üzrə ümumi xərcləri uçota almaq lazımdır.

Yerli tədqiqatçılardan təsərrüfat və maliyyə sferasında meydana çıxan risklərin təhlili və idarə olunması problemləri S.İ.Ağayev, F.F.Qarayev, Ş.T.Quliyeva, İ.X.Məmmədova, V.T.Məhərrəmov, R.İ.Nəzəri, E.R.Səmədova və digərləri tərəfindən araşdırılmışdır.

Milli iqtisadi mənafeələrin təmin olunması aspektindən bütövlükdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf məsələləri H.B.Rüstəmbəyov tərəfindən, bankların dayanıqlılığı, A.E.Quliyeva, bank risklərini nəzərə almaqla kommertiya banklarının likvidlik və gəlirlilik problemləri E.M.Məmmədov və başqaları tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir.

Bu tədqiqatların elmi və praktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, bütövlükdə Azərbaycanın bank sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin olunması problemlərinin və onların risklərin idarə olunması aspektlərinin kompleks-sistemli şəkildə tətqiqi aparılmamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən son dəyişikliklər fonunda hazırki dövrdə milli bank sisteminin dayanıqlılığının təmin olunmasının səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasına, eləcə də risk menecment sisteminin metod və üsullarının təkmilləşdirilməsinə hazırda çox böyük ehtiyac duyulur. Qeyd olunanlar tədqiqatın məqsədinin formalaşdırılmasını şərtləndirən vacib amillərdir.

M.Sadıqov, A.Hüseynov, V.Zeynalovun müəllifliyi ilə buraxılmış “Koorporativ maliyyə” dərsliyində “risk” - iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əlverişsiz maliyyə nəticələrinə səbəb olan hadisələrin baş verməsi ehtimalı kimi izah edilir. Geniş mənada “risk” - qeyri-müəyyən, lakin mütləq əlverişsiz (bu, qeyri-əminlik və ya mövcud məhdud məlumatla gözlənilən nəticənin əldə edilməməsi ehtimalı) nəticəsi olan vəziyyət kimi göstərilmişdir.

Dar mənada isə “risk” - istənilən planlaşdırılmış addımın mənfi, arzu edilməyən, əlverişsiz, münasib olmayan, yararsız nəticəsinin olması ehtimalıdır.

Ölkəmizdə geniş istinad edilən rus tədqiqatçıları tərəfindən “risk” anlayışlarına verilən tərifləri belə ümumiləşdirmək olar (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011: səh.18).

Risk - itkinin baş vermə və ya gözlənilən gəlirin əldə edilməməsi ehtimalıdır;

➤ Risk - müəyyən addım atarkən şirkətin öz resurslarını itirməsi və gəlir əldə etməmə ehtimalıdır;

➤ Risk - elə fəaliyyət növüdür ki, əlverişli nəticə əldə etmək ümidi ilə alternativlər arasından seçilmiş elə variantdır ki, uğursuzluq baş verdiyi halda digər variantdan daha pis vəziyyətə düşmək ehtimalı mövcuddur;

➤ Risk - qaçılmaz seçim şəraitində qeyri-müəyyənliyin qarşısının alınması məqsədilə atılmış addımdır. Bu zaman gözlənilən nəticəni, uğursuzluğu, məqsəddən yayınmanı kəmiyyət və keyfiyyətə ölçmək mümkündür;

Bununla belə “risk” anlayışına dair göstərilən fikirləri yekunlaşdırmaq məqsədilə riski izah edən aşağıdakı fikirləri göstərmək mümkündür:

İqtisadiyyatda risk:

Gözlənilməz itkilərin baş verməsi təhlükəsi, əlverişsiz şəraitin yaranması ilə gözlənilən gəlirin əldə edilməməsi ehtimalıdır. Burada, itkilər dedikdə maddi, əmək, maliyyə, material itkiləri nəzərdə tutulur.

Beləliklə, risk dedikdə, dəqiq müəyyən edilmiş müşahidə müddəti ərzində (məsələn, operativ planlaşdırma dövründə) strateji məqsədlərə nail olunmasına mənfi təsir göstərə bilən daxili və xarici zəminlər başa düşülür.

Risklərin aşağıdakı əsas cizgilərini qeyd etmək olar: - ziddiyyətçilik; - alternativlik; - qeyri-müəyyənlik.

Riskin ziddiyyətçiliyi özünü onda büruzə verir ki, o, bir tərəfdən təşəbbüslərin, novator ideyaların, eksperimentlərin həyata keçirilməsini təmin edir, yəni ictimai və texniki tərəqqini sürətləndirir. Digər tərəfdən risk hadisələrin

inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını lazımı səviyyədə uçota almadan alternativ seçilərkən avanturizmə, sosial tərəqqinin ləngidilməsinə səbəb olur.

Alternativlilik qərarların bir neçə mümkün variantlarının seçilməsi ilə bağlıdır. Harada seçim yoxdursa, orada riskli vəziyyət yaranmamış və deməli risk yoxdur. Risk vəziyyətinin konkret mahiyyətindən asılı olaraq alternativlik müxtəlif üsullarla həll edilir. Sadə vəziyyətlərdə seçim keçmiş təcrübə və inflyasiya əsasında həyata keçirilir, mürəkkəb vəziyyətlərdə isə xüsusi metod və metodikalardan istifadə edilməsi zəruridir.

Riskin mövcudluğu bilavasitə məzmununa və bürüzəvermə formasına görə həmcins olmayan qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. Risk özlüyündə inandırıcılığın bilinməməsini, birmənalılığın olmamasını ifadə edən qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üsullarından biridir. Qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün riskin mənbələrini öyrənmək zəruridir.

Qeyri-müəyyənlik riskin yaranmasının xarakterik səbəbidir. Risk şəraitində hər hansı bir hadisə həm baş verə, həm də baş verməyə bilər. Həmin hadisə baş verdikdə isə üç mümkün iqtisadi nəticə yarana bilər: - “-“ mənfi təsir (itki olur), sıfır hədd (heç nə dəyişmir), “+” müsbət təsir (mənfəət qazanıla bilər).

Yaranma amilinə görə qeyri-müəyyənliklər iki yerə bölünür: iqtisadi və siyasi. Iqtisadi qeyri-müəyyənlik müəssisələrin iqtisadiyyatında yaranan xoşagəlməz dəyişikliklərlə və ya ölkə iqtisadiyyatı ilə bura aiddir: bazar yığımının qeyrimüəyyənliyi, rəqiblərin hərəkəti haqda informasiyanın kifayət etməməsi və s. şərtlənir. Siyasi qeyri-müəyyənlik isə sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən siyasi vəziyyətlərin dəyişilməsinə təsir edir. Bu növ qeyri-müəyyənliklər bir-birilə əlaqədardır və çox vaxt onları təcrübədə fərqləndirmək çətindir.

Təbii qeyri-müəyyənliklər məcmu amillərlə təsvir olunur: təbii iqlim, hava şəraiti, müxtəlif növ tərəddüdlər (atmosfer, elektromaqnit və s.).

Növbəti növ qeyri-müəyyənlik daxili mühitin qeyrimüəyyənliyidir. Sahibkarlıq fəaliyyətini iqtisadi təhlil etdikdə daxili və xarici mühit anlayışları yaranır. Daxili mühit amilləri sahibkarın özünün fəaliyyəti və onun əlaqələrini

əhatə edir. Xarici mühit amilləri isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəsi olmayan, lakin daha böyük sosial, demoqrafik, siyasi və başqa xarakterli amillərlə səciyyələnib.

Qeyri-müəyyənliklərin mövcudluğu optimal qərarların seçimi prosesini çətinləşdirir və ağlagəlməz nəticələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Təcrübədə iqtisadi təhlil aparılarkən əksər hallarda qeyri-müəyyənlik amilindən yaranan «şər» göstəricisini nəzərə almağa çalışırlar və determinantlaşmış modellər əsasında hərəkət edirlər. Başqa sözlə desək güman edilir ki, qəbul edilən qərarlara təsir edən amillər dəqiq məlumdur. Təəssüf ki, həqiqət çox vaxt bu təsəvvürlərlə uyğun gəlmir. Ona görə də, idarə edilməyən amilləri uçota almadan effektiv qərarların qəbul edilməsi siyasəti əksər hallarda böyük həcmli iqtisadi, siyasi və başqa tərkiblərin itirilməsinə səbəb olur.

İqtisadi fəaliyyətdə riskin yaranmasının daha xarakterik səbəblərindən olan qeyri-müəyyənliyə nəzər saldıqda qeyd etmək lazımdır ki, onun iqtisadi, ticarət, idarəedici, maliyyə fəaliyyətinin digər növlərinə təsiri və öyrənilməsi çox vacibdir, çünki sadalanan fəaliyyət növlərini birmənalı təyin etmək və həyata keçirmək mümkün olmadıqda praktiki situasiyalar əks olunur.

Ədəbiyyatlarda qeyri-müəyyənlik termini müxtəlif formalarda ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik - müxtəlif səbələrdən yaranan və qərarların reallaşdırılması şərtləri, o cümlədən, onlarla bağlı xərclər və nəticələr haqda natamam və dəqiq olmayan informasiyadan yaranan yarımçıq, parametrlər haqda qeyri-dəqiq təsəvvürlərdir.

Risqlərin idarə olunmasının təşkilinin səmərəliliyi, hər şeydən əvvəl, riskin elmi cəhətdən əsaslandırılması təsnifat sistemi üzrə düzgün eyniləşdirilməsi ilə müəyyən olunur. Bu sistem özündə kateqoriyaları, qrupları, növləri, altnövləri birləşdirməklə risklərin idarə olunmasının müvafiq metod və fəndlərinin səmərəli tətbiqi üçün şərait yaradır. Hər bir riskə onun idarə olunması üsulu uyğun gəlir.

- Risklər iki əsas növə bölünür:
- Xalis risklər
- Möhtəkirlilik riskləri
- Xalis risklər də öz növbəsində aşağıdakı risk növlərinə bölünür:

- Təbii-adi risklər
- Nəqliyyat riskləri;
- Əmlak riskləri;
- İstehlak riskləri;
- İstehsal riskləri;
- Ticarət riskləri
- Ekoloji risklər.

Möhtəkirlik riskləri isə aşağıdakı növlərə bölünür:

- Maliyyə riskləri;
- Kommersiya riskləri;
- Pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədar risklər;
- İnvestisiya riskləri.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə bağlı olan risklər də öz növbəsində aşağıdakı risklərə bölünür:

- İnflyasiya və deflyasiya riskləri;
- Valyuta riskləri;
- Likvidlik riskləri.

İnvestisiya riskləri isə aşağıdakı risk növlərinə bölünür:

- Ədən buraxılmış gəlir riskləri (faiz və kredit riskləri)
- Xərclərin azaldılması riskləri
- Birbaşa maliyyə itkiləri riskləri (birbaşa selektiv və müflisləşmə riskləri)

Müəssisə üçün kredit riski kommersiya bankının kredit verməkdən, yaxud kredit vaxtını uzatmaqdan mümkün qədər imtina etməsindən ibarətdir. Bu borc üzrə faizi və əsas borc məbləğini ödəyə bilməmək riskidir. Borcların verilməsi şəraitində kredit riskinin səviyyəsi borc məbləğinin və dövrünün artması ilə yüksəlir. Kredit riskini müəyyən edən amillər bunlardır: borc müddəti, faiz dərəcəsi, ödəniş qaydası, ikitərəfli, yaxud qrup krediti, kreditin təmin edilməsi və zəmanət, kredit müqaviləsinin şərtləri, təqdim edilən kredit valyutası, kommersiya bankının etibarlılığı. Kreditin dəyərini müəyyən edərkən birdəfəlik ödənişləri

kreditin ümumi dəyərinə daxil edərək borc üzrə ümumi xərcləri uçota almaq lazımdır.

Kredit riskinin idarə olunmasında kreditin borcalanın tələbatından və kreditin dəyərindən asılı olan növünün düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əgər borclu müəssisə daim borc vəsaitlərinə ehtiyac duyursa, onda müddətin əvvəlində tam şəkildə təqdim olunan təcili kredit daha əlverişli formadır. Belə kredit üzrə faiz bütün məbləğdən hesablanır, onun əsas hissəsi dövrü ödənişlərlə, yaxud müddətin sonunda birdəfəlik ödənilir. Kredit riskinin idarə olunması borc şərtinin əsaslandırılmış seçimini (sürüşkən, yaxud təsbit olunmuş faiz dərəcəsi üzrə) nəzərdə tutur.

İnvestisiya riski fond bazarının fəaliyyəti ilə yaranır. İnvestisiya riskinin mahiyyəti investisiyalaşdırılmış kapitalın, yaxud gözlənilən gəlirin itkisi ilə ifadə olunur. Onun aşağıdakı növləri fərqləndirilir.

- Kapital - digər aktivlərlə (məsələn, daşınmaz əmlak) müqayisədə qiymətli kağızlara qoyuluş riski;
- Selektiv - konkret səhmlərə, istiqrazlara qoyuluş riski;
- Müvəqqəti - qiymətli kağızların alışı vaxtının seçilməsi riski; Qanunvericilik dəyişikliyi (özəlləşdirmə qaydalarının, vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi və s.) riski;
- Faiz - bank qoyuluşları üzrə faizlərin dəyişməsi ilə yaranan risk olmaqla qiymətli kağızların cari dəyərinə təsir göstərir.
- Likvidlik - səhmlərin reallaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyü, yaxud çətinliklər üzündən kapital itkisi riski;
- Kredit - qiymətli kağızlar üzrə faizlərin ödənilməməsi təhlükəsi, yaxud səhmlərin qiymətinin dəyişməsi ilə şərtlənən itkilər.

Faiz riski borc kapitalı üzrə faiz dərəcələrinin tərəddüdləri ilə yaranır, investisiyaya görə gəlirlərdən faizlərin ödənilməsi xərclərinin, ardıcıl olaraq mənfəətin kəmiyyətinin dəyişməsinə və hətta gözlənilən nəticələrlə müqayisədə itkilərə gətirib çıxarır. İstehsal müəssisələri real aktivlərə, yaxud maliyyə

aktivlərinə (pul bazarlarında depozitlər, dövlət qiymətli kağızları, müəssisələrin qiymətli kağızları) investisiya üçün borc kapitalından istifadə zamanı bu risk növü ilə üzləşir.

Faiz riski faiz dərəcələrinin əlverişsiz tərəddüdlərindən yaranır və faiz ödənişləri xərclərinin artmasına, yaxud qoyuluşlara görə xərclərin azalmasına gətirib çıxarır. Faiz dərəcələri inflyasiyanın, maliyyə bazarlarında tələb və təklifin, Mərkəzi Bankın investisiyasının (açıq bazarda əməliyyatların), işgüzar fəallıq tsiklinin artım sürətlərinin təsiri altında dəyişir.

İqtisadi risk, gələcək kontrakt sövdələşmələrinə aiddir. O, uzunmüddətli xarakter daşımaqla müəssisənin perspektiv inkişafı ilə əlaqədardır və asan proqnozlaşdırılındır. Bu risk növü müəssisənin inkişafı strategiyası üçün ən mənfi nəticələrə - gələcək əməliyyatlar üzrə mənfəətin azalması (birbaşa iqtisadi risk) və xarici istehlakçılarla müqayisədə qiymət üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin bir hissəsinin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Birbaşa iqtisadi riskin mənbəyi gələcəkdə həyata keçiriləcək əməliyyatlardır. Sövdələşmə bağlandıqdan sonra birbaşa iqtisadi risk əməliyyat riskinə transformasiya olunur. Xaricdə alış, yaxud satış aparılan istənilən firma bu risklə üzləşir. Dolayı iqtisadi riskə valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar müəssisənin xərc, yaxud qiymət üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin dəyişməsi aid edilir. Xaricdə ticarətlə məşğul olmayan, xüsusən də elastik tələb duyulan və tələbin dəyişməsinə qiymətlərin yüksək həssaslığı olan məhsullar istehsal edən müəssisə bu risk növünün təsirinə məruz qalır.

Buraxılmış maliyyə səmərəsi riski hər hansı tədbirin həyata keçirilməsi (məsələn, sığortalanma), yaxud təsərrüfat fəaliyyətinin dayanması nəticəsində dolayı maliyyə itkisinin (mənfəətin alınması) yaranması riskidir.

1.2. Valyuta riski iqtisadi riskin bir növü kimi

Valyuta riskləri bir xarici valyutanın digərinə, o cümlədən, xarici iqtisadi, kredit və digər valyuta əməliyyatlarının aparılması zamanı milli valyutaya nisbətən məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar valyuta itkiləri təhlükəsindən ibarətdir. Xarici

ölkələrdə xarici valyutaya əmtəə alan və satan istehsal müəssisələri, xaricdə filialı olan müəssisələr, valyuta əməliyyatları aparan maliyyə təşkilatları bu risk növünün təsirinə məruz qalır (Ковалев П.П., 2006: səh.56).

Daxili bazarda xarici rəqabətlə üzləşən istənilən sənaye müəssisəsi dolaylı şəkildə valyuta riskinin təsirinə məruz qalır. Valyuta riskinin üç növü fərqləndirilir: əməliyyat, translyasiya və iqtisadi.

Əməliyyat valyuta riski, əsasən maliyyə investisiyalaşdırılması, dividend (faiz) ödənişləri üzrə ticarət əməliyyatları və pul sövdələşmələri ilə bağlıdır. Pul vəsaitlərinin hərəkəti və mənfəət səviyyəsi bu risklərə məruz qalır.

Translyasiya riski xarici investisiyalarla və xarici borclarla əlaqədardır. O, balansın maddələrinə, həmçinin, milli valyutaya keçid zamanı mənfəət və zərərlər haqqında hesabatə təsir göstərir.

Valyuta riskləri özündə bir valyutanın başqa bir valyutaya münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsinə əks etdirir. Eyni zamanda, xarici iqtisadi və kredit əməliyyatları zamanı, həmçinin, müəssisənin xarici ölkədə apardığı investisiya siyasəti zamanı milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində valyuta gəlirləri və xərclərinin əldə edilməsi ehtimalını əks etdirir.

Bütün növ müəssisələr dəyişən valyuta məzənnələrinin və faiz normalarının tərəddüd etməsi nəticəsində bu riskə doğru meyilli olurlar.

Valyuta risklərinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır (Дубова С.Е., 2006: səh.45):

- ödəniş balansının statistikasını;
- maliyyə qərarları;
- valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin nəticələri;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının vəziyyəti və inflyasiyanın mühüm göstəricisi kimi dövlətin maliyyə və monetar siyasəti;
- rəsmi və bazar məzənnələri arasında olan «partlayışın» artması.

Valyuta risklərinin aşağıdakı özünəməxsus növləri vardır. - əməliyyat valyuta riskləri (sövdələşmə riski); - translyasiya valyuta riski; - iqtisadi valyuta nəticələri riski və s. Əməliyyat riskini (sövdələşmə riski) pul vəsaitlərinin

gözlənilən həcmdə daxil olmasına mübadilə məzənnəsinin dəyişməsinin bilavasitə təsiri nəticəsində zərərlərin yaranması və ya mənfəətin əldə edilməməsi ehtimalı kimi xarakterizə etmək olar.

Valyuta risklərinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır aşağıdakılardır (Дубова С.Е., 2006: səh.45):

- ödəniş balansının statistikasını;
- maliyyə qərarları;
- valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin nəticələri;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının vəziyyəti və inflyasiyanın mühüm göstəricisi kimi dövlətin maliyyə və monetar siyasəti;
- rəsmi və bazar məzənnələri arasında olan «partlayışın» artması.

Valyuta risklərinin müəyyən olunmasında diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri də faiz riskləridir. Faiz riski - faiz dərəcəsinin enib-qalxması nəticəsində maliyyə alətlərinin və bankın iqtisadi dəyərinin dəyişməsindən ehtimal olunan itkilərdir.

Faiz riskinin yaranmasına səbəb - faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssaslıq dərəcələri və dəyişmə müddətləri üzrə bankın tələblərinin və öhdəliklərinin həcmələrinin uyğunsuzluğudur. Nəticədə yeni bazar şəraitinə uyğun yeni əlverişsiz faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar planlaşdırılan xalis faiz gəlirinin (axınının) yenidən qiymətləndirmə riski yaranır. Yekunda bankın faiz marjasının və xalis faiz gəlirinin azalma riski yaranır.

Bankın faiz riskinə məruz qalmasının dərəcəsinin qiymətləndirilməsi və onun immunizasiyası üzrə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, aşağıdakıları özündə cəmləşdirən həm təşkilati, həm də texnoloji xarakter daşıyan sisteməlik tədbirlər kompleksindən ibarətdir (Joel Bessis., 2016)

- Faiz risklərinin ssenarili modelləşdirilməsi;
- Bankın cari aktiv və passivlərinin həcm vaxt strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün proqram-texniki kompleksin tərtibi;
- Həcm vaxt strukturunun qiymətləndirilməsi sistemi;
- Faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssaslığa görə, maliyyə alətlərinin təsnifləşdirilməsi kriteriyalarının tərtibi;

- Qüvvədə olan və əvvəllər yekunlaşdırılmış müqavilələrin faiz dərəcələrinin dəyişməsi, yenidən müəyyənləşdirilməsinə həssaslığına görə təsnifləşdirilməsi tədbirləri;
- Faiz dərəcələrinin baza indikatorlarının müəyyənləşdirilməsi və faktiki ortaölçülmüş faiz dərəcələrinin baza dərəcələrinin dəyişməsindən asıllığının müəyyənləşdirilməsi tədbirləri;
- Növbəti il üçün aktiv və passivlərin strukturunun ssenarisinin tərtibi;
- Bankın faiz risklərinə məruzluğunu qiymətləndirmək üçün rüblük (tələb olunduqda digər müddətli) hesabatların hazırlanması;
- Aktiv və passivlərin strukturunun dəyişilməsi vasitəsi ilə, faiz riskinin immunizasiyası üçün tədbirlərin işlənməsinin hazırlanması;
- Cari maliyyə alətlərinin həssaslıq qrupu üzrə təsnifləşdirilməsinə dair daim işlənən tədbirlər kompleksi.

Müasir maliyyə-kredit sisteminin əsasında dayanan əsas anlayışlardan biri də bank riskləridir. Bank risklərinin mövcud olması hər bir bankın fəaliyyətində mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bank riskinin yüksək səviyyədə olması bankların gələcək dövrlərdə fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan da hər bir kommertiya bankı öz fəaliyyətində bank risklərini analiz etməli, həmin risklərin indiki və gələcək dövrlərdəki nəticələrini analiz etməlidirlər.

Risklərin idarə olunması dedikdə, elə risk forması başa düşülür ki, həmin risk son nəticədə müəssisəyə, daha da konkretləşdirsək banka mənfəət gətirməyə imkan versin.

Hər bir bankın fəaliyyətinin əsasında bank fəaliyyəti zamanı yaranmış və yaxud da yarana biləcək risklərin müəyyən olunması və eləcə də həmin risklərin düzgün idarə olunmasının təmin olunmasıdır. Risklərin idarə edilməsi prosesi kifayət qədər nəzəri və mürəkkəb proses olmaqla yanaşı, eyni zamanda da müəssisənin dayanıqlı fəaliyyəti baxımından kifayət qədər aktual prosesdir. Bu baxımdan da hər bir bank öz fəaliyyətində mövcud risklərin müəyyən olunması, həmin risklərdən sığortalanmaq, bu risklərin maliyyə xarakterli təsirlərini aradan

qaldırmaq, bir sözlə isə bankların fəaliyyətində risklərin idarə edilməsinin təmin olunması prosesi öz aktuallığını qoruyaraq saxlamaqdadır.

Banklar öz fəaliyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsində özlərinin stress-test modellərini yaratmalı və bu modelə uyğun olaraq bankın qarşılaşa biləcəyi hər hansı bir problemi, risk amillərini müəyyən etməlidir.

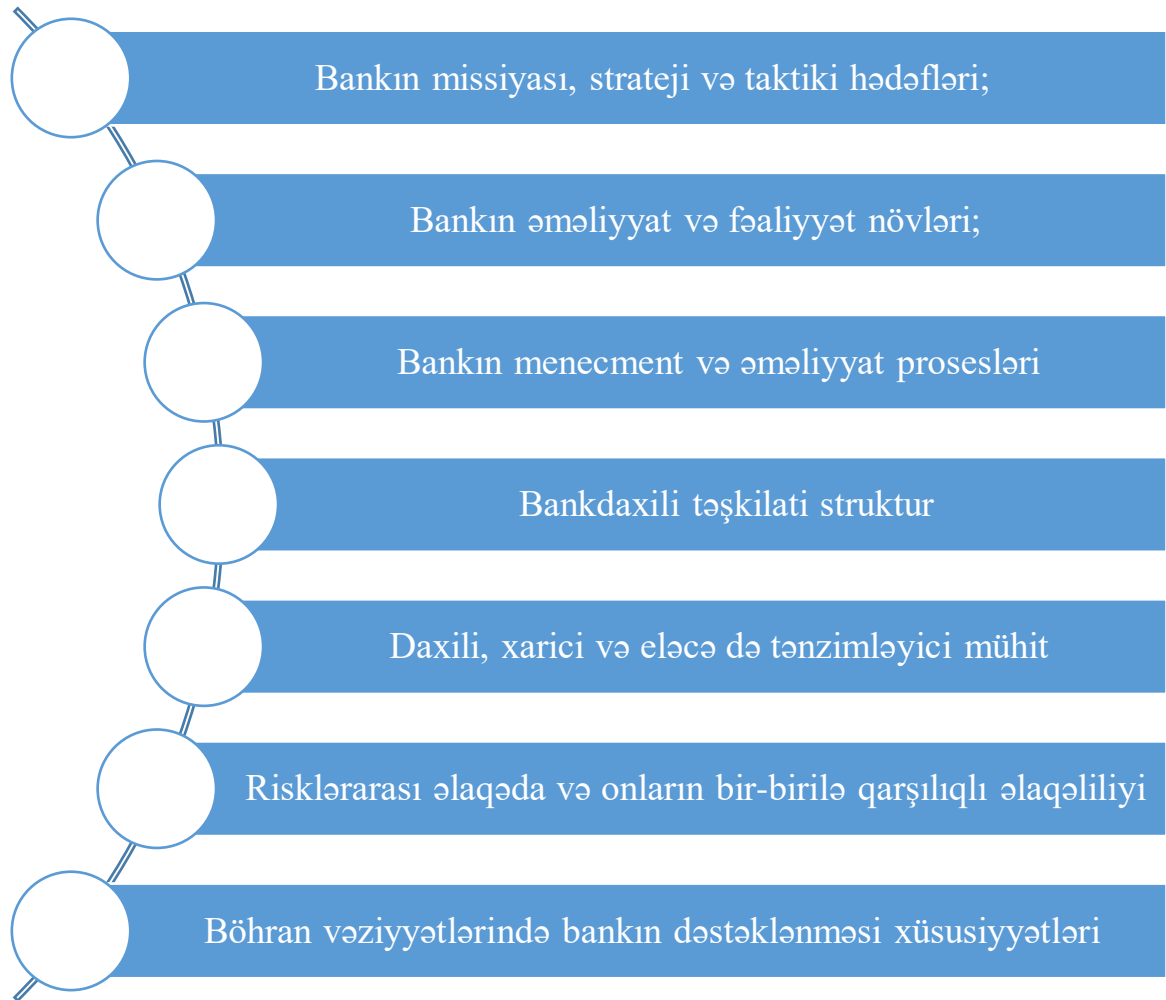
Risklərin idarə olunması hər bir bankın qarşısında dayanan əsas məsələlərdən biridir. Banklarda risklərin idarə olunması müxtəlif proseslərin vəhdətindən ibarətdir. belə ki, həmin proseslərə aşağıdakıları aid etmək olar (Rupak Chatterjee., 2017: səh.247)

- Risklərin müəyyənləşdirilməsi;
- Risklərin qiymətləndirilməsi;
- Risklərin ölçülməsi;
- Risklərin tənzimlənməsi.

Yuxarıda dediklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, risklərin idarə olunması proseduru dörd əsas həlqəni əhatə edən prosesdir. belə ki, risklərin idarə olunması prosesi risklərin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır, daha sonra müəyyənləşdirilmiş risklərin qiymətləndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Mövcud risk dərəcələrinin qiymətləndirilməsinin nəticəsindən asılı olaraq risklərin ölçülməsi də həyata keçirilir. Bank risklərinin ölçülməsinin nəticəsi olaraq isə həmin risklərin tənzimlənməsi, eyni zamanda da hansı alətlər vasitəsilə tənzimlənməsi prosesi xüsusilə fərqləndirilir.

Risklərin idarə edilməsi sistemi həyata keçirilərkən müxtəlif amillər nəzərə alınmalıdır. Həmin amillər qrupu aşağıdakı şəkil vasitəsilə verilmişdir.

Şəkil 1. Bank risklərinin idarə edilməsi sistemi qurularkən nəzərə alınan amillər

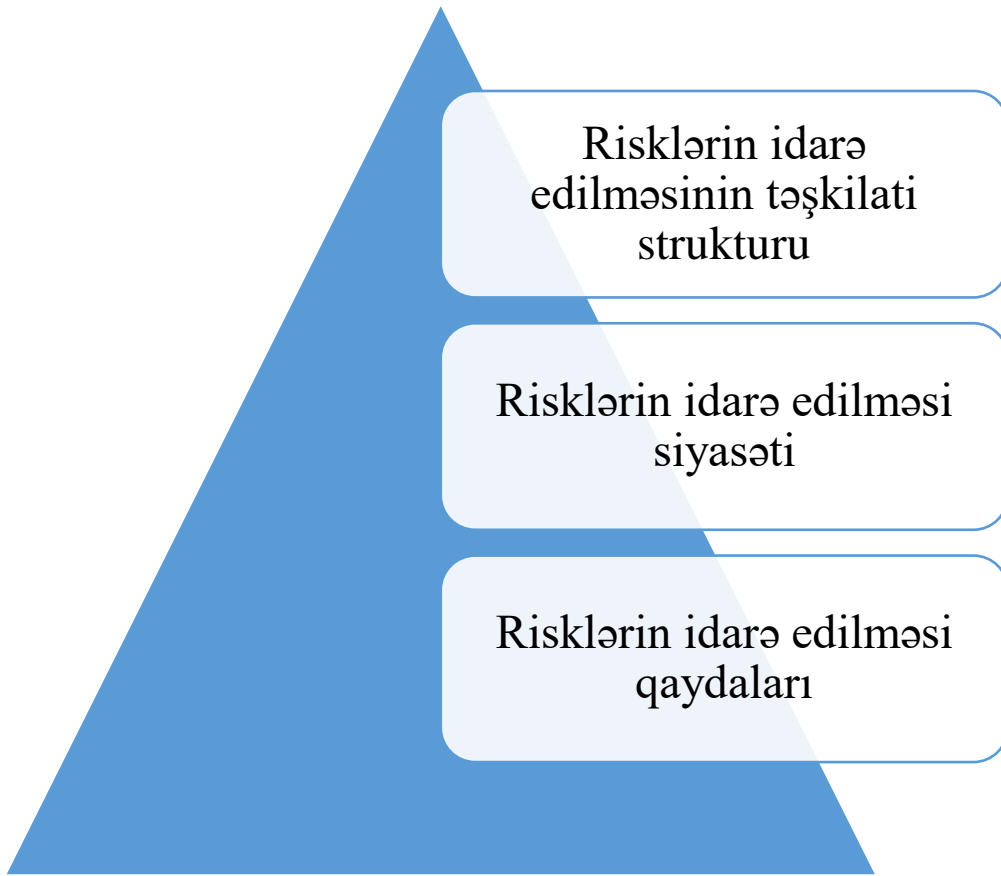

Mənbə: (Rupak Chatterjee., 2017).

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi, bank risklərinin idarə olunması kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistem qurularkən isə, müxtəlif amillər xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Belə ki, yuxarıdakı şəkildə göstərilən amillərin hər biri bank risklərinin idarə olunması mexanizminin qurulmasına yönəlmişdir.

Bankların idarə edilməsi prosesi bir sistem olaraq üç əsas həlqədən-ələmetdən təşkil olunmuşdur. Həmin elementlər qrupu aşağıdakı şəkil vasitəsilə verilmişdir.

Şəkil 2. Risklərin idarə edilməsinin əsas elementləri

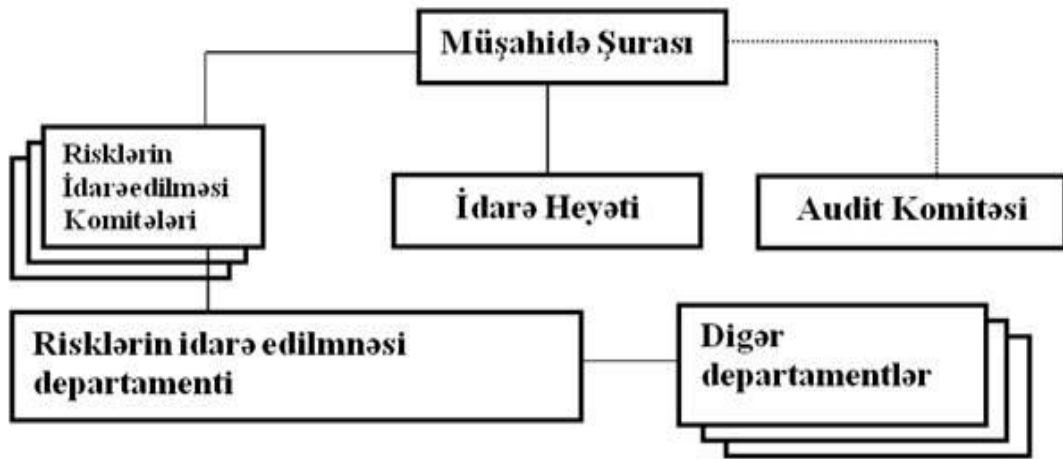

Mənbə: (Jimmy Skoglund, Wei Chen, 2017).

Şəkil 2-dən də görüldüyü kimi risklərin idarə olunmasının üç əsas elementi vardır ki, bu elementlərin də əsasında risklərin idarə edilməsinin mövcud qaydaları, həmin risklərin idarə olunmasının əsas siyasəti və eləcə də risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilati struktur quruluşunun müəyyən edilməsi məhz bu prosesin əsasında dayanan əsas amillərdən biridir.

Banklarda risklərin idarə olunması sisteminin əsas struktur quruluşu aşağıdakı şəkil vasitəsilə əhatəli təhlil olunmuşdur.

Şəkil 3. Banklarda risklərin idarə edilməsinin strukturu.

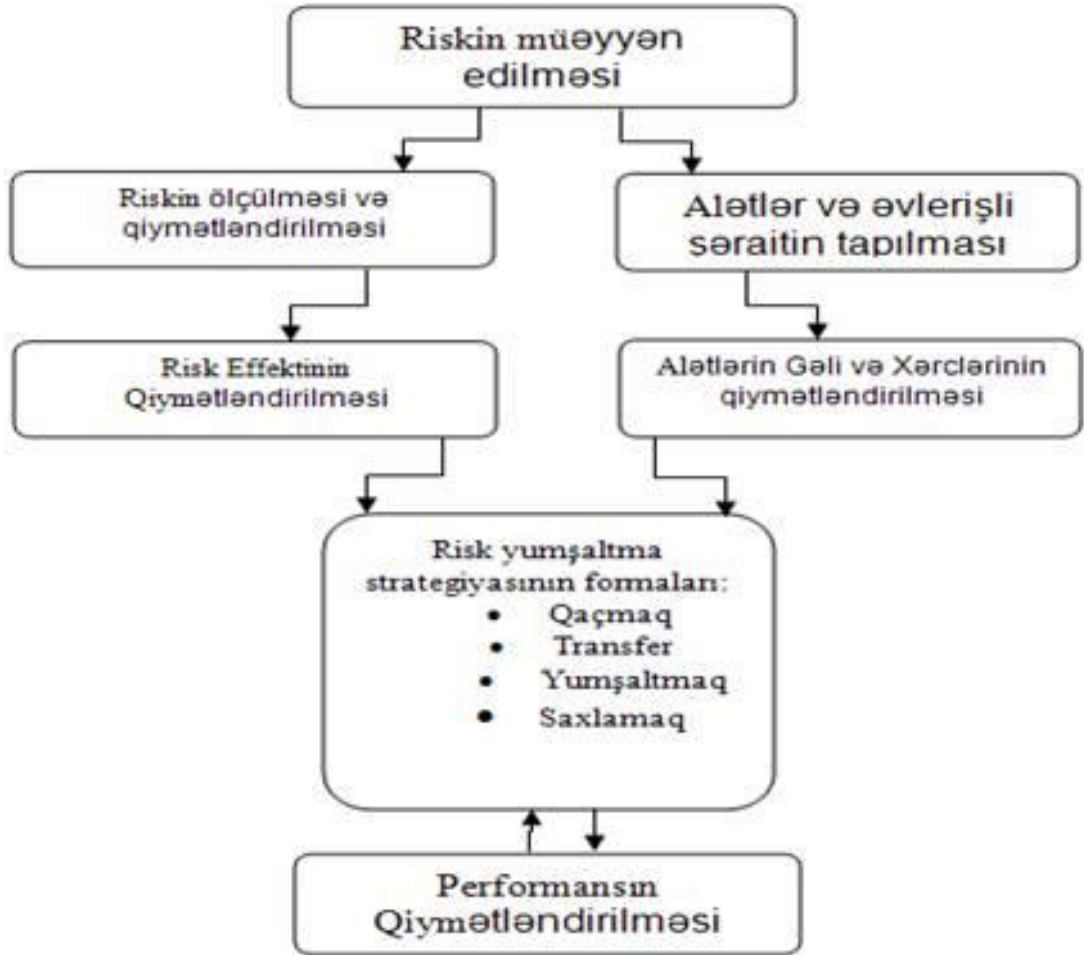

Şəkil 3-dən də görüldüyü kimi banklarda risklərin idarə olunmasının struktur quruluşunun əsasında Müşahidə Şurası dayanır. Risklərin idarə olunmasını Müşahidə Şurasının Nəzarəti üç əsas struktur quruluşu icra edir. Həmin struktur quruluşa isə Risklərin İdarəedilməsi Komitələrini, İdarə heyətini və Audit Komitəsini misal göstərmək olar. Risklərin İdarəedilməsi komitələri də özü-özlüyündən Risklərin idarə edilməsi departamentindən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi riskin idarə edilməsi prosesi bir neçə mərhələni əhatə edir. Həmin mərhələlərdən ilki riskin müəyyən olunmasıdır. Riskin müəyyən olunması mərhələsi aşağıdakı şəkil vasitəsilə əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Bank risklərinin idarə olunması sahəsində diqqət yetirilməli olan əsas anlayışlardan biri də pul-kredit siyasəti ilə əlaqədardır. Pul-kredit siyasəti dedikdə, pul təklifinin həcmində elə dəyişikliklər nəzərdə tutulur ki, bu dəyişikliklər istehsalın həcmi, məşğulluğu və qiymətlərin səviyyəsini sabit saxlayır. Pul-kredit siyasəti inflyasiyanın aşağı həddə olduğu dövrlərdə artan xərclərin qarşısının alınması məqsədilə istehsala əlavə pul kütləsinin cəlb olunması kimi xarakterizə olunur. Ona görə inflyasiyanın az olduğu dövrdə tətbiq olunur ki, inflyasiya zamanı tədaviyə tələb olunandan daha artıq pul kütləsinin cəlb olunması inflyasiyanın daha da sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Şəkil 4. Riskin müəyyən edilməsi

Mənbə: (Əliyev A, 2011).

Pul-kredit siyasətinin əsas hədəfi iqtisadiyyatda işsizliyin aradan qaldırılmasını təmin etməklə tam məşğulluq yaratmağa nail olmaq və inflyasiyanı minimum həddə çatdırmaqdır.

Pul-kredit siyasətində dövlətin əsas məqsədi iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına, ya da kreditin verilməsinin məhdudlaşdırılmasına xidmət edəcək tədbirlər planının hazırlanmasını təmin etməkdir. İqtisadi böhran dövründə Mərkəzi Bank veriləcək kreditlərin həcmi artırılmalı və faiz dərəcələrini azaltmaqla bazar konyukturasının canlandırmağa çalışır. İqtisadi yüksəliş və canlanma dövrlərində isə bunun əksinə olaraq Mərkəzi bank qiymətlərin artması və iqtisadi disproporsiyaların yaranması səbəbindən kredit verilməsində məhdudiyyət yaratmaqla ciddi addımlar atır.

Pul-kredit siyasətinin aşağıdakı növləri var:

- Daraldıcı siyasət;

- Genişləndirici siyasət;
- Yumşaq pul siyasəti;
- Neytral pul siyasəti;
- Sərt pul siyasəti.

Daraldıcı siyasət dedikdə, Mərkəzi Bankın pul təklifini azaltması və az artırması, həmçinin də faiz dərəcələrinin artırılması başa düşülür. Bu, adətən iqtisadiyyatda inflyasiyanın hökm sürdüyü dövrə aiddir. Tələbatdan artıq pulun tədavülə buraxılması inflyasiyanın sürətlənməsi ilə nəticələnər.

Genişləndirici siyasət isə, iqtisadiyyatda makroiqtisadi stabillik dövrlərində Mərkəzi Bankın pul təklifini kəskin artırması və ya faiz dərəcələrini artırmasıdır.

Yumşaq pul siyasəti dedikdə, Mərkəzi Bankın faiz dərəcələrini azaltması və iqtisadi artıma təkan verməsi başa düşülür.

Neytral pul siyasətində isə adından göründüyü kimi Mərkəzi Bank neytral mövqe tutur. Faiz dərəcəsinə heç bir dəyişiklik etmir (nə artırmır, nə də azaltmır). Nəticədə nə iqtisadi artım təşviq edilir, nə də inflyasiya nəzərə alınır.

Sərt pul siyasətində isə Mərkəzi Bank sərt addımlar ataraq faiz dərəcələrini kəskin şəkildə artırır. Bu, adətən inflyasiyanın yüksək olduğu dövrdə tətbiq edilir. Belə ki, faiz dərəcələrinin kəskin artırılması istehsalçıların kredit götürmələrini məhdudlaşdırır. Nəticədə tədavülə artıq pul daxil olmur və inflyasiya azalmış olur.

Pul-kredit siyasətinin metodları iki qrupa bölünür:

- Ümumi;
- Selektiv.

Pul-kredit siyasətinin ümumi metodu dedikdə, borc kapitaları bazarına bütövlükdə təsir göstərən metod başa düşülür. Selektiv metod isə kreditin konkret formalarını və ayrı-ayrı sahələrini, iri firmaların və s. kreditləşməsini tənzimləyən metoddur.

Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətinin ümumi metodunu sərəncamında olan alətlər vasitəsilə həyata keçirir. Bu alətlərə aiddir (B.A.Məmmədov, 2017: səh. 88):

- Rəsmi ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi

- Açıq bazarda əməliyyatlar
- Faizin uçot dərəcəsi ilə manipulyasiya edilməsi (diskont siyasət)

Kommersiya banklarının normasının təyin edilməsi, bir tərəfdən, bank vəsaitlərinin likvidliyini yəni ilk tələbdən geri qaytarıla bilməsi imkanını yaxşılaşdırır. Digər tərəfdən, bu normalar investisiyaların birbaşa məhdudlaşdırıcı rolunda çıxış edirlər. Zəruri ehtiyatlar normasının dəyişdirilməsi bank ehtiyatlarının kəmiyyətinə birbaşa təsir edir.

Uçot (diskont) siyasəti kredit tənzimlənməsinin ən yaxşı metodlarından biridir. Bu metodun yaranması Mərkəzi Bankın kommersiya banklarının kreditörünə çevrilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Kommersiya bankları xüsusi borc öhdəlikləri əsasında Mərkəzi Bankdan kredit alırlar. Kreditlər üzrə faiz dərəcəsinə artıraraq Mərkəzi Bank digər kredit idarələrinin aldığı borcların miqdarını azaltmağa sövq edir. Bu isə bank ehtiyatlarının artırılmasını çətinləşdirir, faiz normasının çoxalmasına və son nəticədə, kredit əməliyyatlarının azaldılmasına gətirib çıxarır.

1.3. İqtisadi və valyuta risklərinin ölçmə metodları

Müxtəlif ölkələrdə bank nəzarətinin prinsipləri oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa belə bank nəzarətinin təşkilinin vahid modeli mövcud deyil. Dünya təcrübəsində geniş yayılmış; ixtisaslaşdırılmış (ABŞ modeli) və universal (alman modeli) bank modellərinin əsas fərqləri: bank və kredit institutlarının universallaşma və ixtisaslaşma səviyyəsi; real sektorun maliyyələşməsinin forma və mənbələri; bank və firmaların investisiya portfelinin diversifikasiya səviyyəsidir. ABŞ modelində (ixtisaslaşdırılmış bank sistemi) kommersiya və investisiya bankları ayrılır, yəni fond bazarı və bank risklərinin qarışmasının qarşısı alınır. Alman modelində isə banklar iqtisadi inkişafda önəmli rol oynadığı üçün və iri şirkətləri uzunmüddətli investisiyaları ilə təmin etdiyi üçün kommersiya banklarının fond bazarında iştirakı məhdudlaşdırılır. Azərbaycanda ixtisaslaşmış bankların yaradılması perspektivləri də çox parlaq qiymətləndirilir. Dünya təcrübəsində bankların sabitliyi həmçinin əmanətlərin sığortalıması

vasitəsilə təmin edilir. Sığorta həcminə görə əmanətlərin sığortalanması sistemi tam, qismən və diskret ola bilər. Müsbət cəhətlərlə yanaşı əmanətlərin tam sığortalanmasının mənfi cəhəti də var (Joel Bassis., 2017:səh. 56).

Belə ki, əmanətlərin tam sığortalanması bankları yüksək riskli fəaliyyətlərlə məşğul olmağa vadar edir, bu da öz növbəsində bank sisteminin sabitliyini azaldır və əmanətlərin sığorta sisteminin xərclərini artırır (Joel Bassis., 2017:səh. 57).

Azərbaycanın bank sektorunda son üç il ərzində kreditləşdirmə kəskin səviyyədə məhdudlaşdırılmışdır. Hətta bəzi banklar kreditlərin verilməsini müəyyən müddətə dayandırmalı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən Azərbaycanın milli valyutasının dəyərinin aşağı düşməsindən sonra yerli banklar böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşmişdirlər. Bir çox bankların lisenziyaları ləğv edilərək fəaliyyəti dayandırılmışdır. Valyuta və kredit riskləri kimi riskin əsas növləri bank fəaliyyəti sferasında hazırki dövrdə ən mühüm və müəyyənədicidir. Təsərrüfat subyektlərinin ilk növbədə istehlak kreditləri götürmüş əhalinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi və bank sistemində inamın azalması ilə əlaqədar olaraq kommersiya banklarının müştərilərinə güzəştləri müəyyən olunmuş, dövlət tərəfindən əhalinin banklara inamının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu yaradılmışdır. Hazırki dövrdə Azərbaycan banklarının demək olar ki, hamısı valyuta riskləri ilə kredit risklərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və nüfuz etməsi əsasında meydana çıxan likvidliyin kəskin aşağı düşməsi problemi ilə üzləşmişdirlər. Kredit siyasətinin xarakteri bankın etibarlılığı və dayanıqlılığının təmin olunmasında ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən amildir. Bank işi sahəsində kredit risklərinin idarə olunmasının əsas metodlarına riskin identifikasiyası, təhlili, qiymətləndirilməsi; kredit əməliyyatlarının reqlamentləşdirilməsi; əməliyyatların limitləşdirilməsi; diversifikasiya; aktivlərin müdafiəsi və s. aiddir. Azərbaycan reallıqlarına bunlardan diversifikasiya və kredit əməliyyatlarının reqlamentləşdirilməsinin tətbiqi daha uyğundur (Milli bank sektorunun dayanıqlılığının təmin olunmasının prioritet istiqamətləri-2018)

Kredit-bank sisteminin bütövlükdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və dayanıqlı artıma təsir effekti çox güclüdür. Məsrəf baxımından isə kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsinə ilk növbədə kredit resurslarının maya dəyəri təsir edir. Ölkədə bank krediti üzrə faiz dərəcəsi təxminən 20% təşkil etdiyi halda, hal-hazırda bankların kredit resurslarının başlıca mənbəyi hesab edilən əmanətlər üzrə ödənilən orta illik faiz dərəcəsi 8-13% təşkil edir (bax Cədvəl 1) (B.A.Məmmədov, 2017: səh. 88).

Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ilin fevral ayından etibarən manatın kəskin ucuzlaşmasından sonrakı dövrdən hazırki dövredək manatla pul kütləsinin dinamikası əsasən valyuta bazarında baş verən proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. Belə ki, 2015-ci ilin sonuna manatla pul bazası 40.2% azalaraq 6901.8 mln. manat olmuş, 2017-ci ildə bu göstərici 3289.43 mil. manat təşkil etmişdir. Pul bazasının həcminə dollarlaşma və hökumət hesablarındakı qalıqlarının dəyişdirilməsi azaldıcı, digər amillərin, yəni Mərkəzi Bankın apardığı likvidlik əməliyyatlarının isə ona artırıcı təsiri müşahidə olunmuşdur (B.A.Məmmədov, 2017: səh. 460).

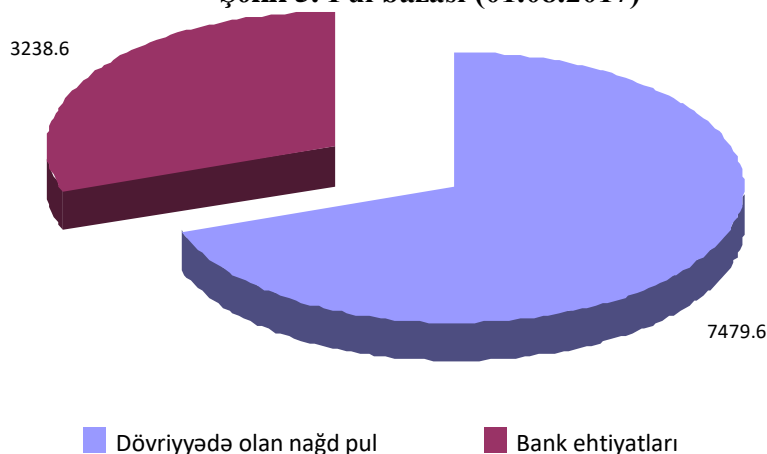
Bu tədbirlərdən sonra bank-kredit sisteminin dayanıqlılığına və likvidliyinə əhəmiyyətli təsirə malik olan pul yaratma qabiliyyətini ifadə edən pul multiplikatorunun səviyyəsində azalma müşahidə olunmuş və nəticədə milli iqtisadiyyatda pul kütləsinin azalma sürəti pul bazasının azalma sürətini üstələmişdir. Pul kütləsinin belə azalması Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə imkanlarını da məhdudlaşdırır, eləcə də onun dayanıqlılıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Ölkənin kredit-bank sisteminin pul yaratma qabiliyyətinin zəifləməsi iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi imkanlarına güclü təsir edir. Azərbaycanda hazırki dövrdə kredit-bank sistemi real sektorun maliyyə vəsaitlərinə olan tələblərinin 20-30%-ni belə qarşılıya bilmir.

Cədvəl 1. Depozit və kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri

	01.01.2014		01.01.2015		01.01.2016		01.01.2017		01.08.2017	
	<i>Manatla</i>	<i>xar. valyuta ilə</i>	<i>Manatla</i>	<i>xar. valyuta ilə</i>	<i>manatla</i>	<i>xar. valyuta ilə</i>	<i>manatla</i>	<i>xar. valyuta ilə</i>	<i>manatla</i>	<i>xar. valyuta ilə</i>
Depozit və əmanətlər üzrə										
orta faiz dərəcəsi	9.42	9.66	8.86	9.24	8.08	8.06	6.50	4.66	8.83	3.65
hüquqi şəxslər	5.74	2.98	5.51	6.00	5.82	4.81	3.91	3.34	4.47	2.82
fiziki şəxslər	9.81	10.23	9.45	9.78	9.14	8.83	10.31	5.44	11.64	4.30
1 aya qədər	8.74	9.21	8.03	8.67	6.56	5.17	11.15	2.35	7.60	2.76
1 aydan 3 aya	5.85	5.54	4.55	4.88	8.05	3.87	10.65	2.58	8.46	1.06
3 aydan 6 aya	6.36	6.73	6.73	3.91	8.58	3.74	11.47	2.37	9.50	0.80
6 aydan 9 aya	5.67	4.46	5.785	7.45	5.58	3.87	12.12	2.52	12.98	2.02
9 aydan 1 ilə	9.70	9.04	9.08	8.99	8.22	7.65	5.53	3.94	8.48	3.29
1 ildən 5 ilə qədər	9.97	10.31	9.26	10.17	7.85	9.91	8.40	6.15	9.11	4.33
5 ildən artıq	12.98	11.42	11.96	9.47	11.62	9.85	9.48	8.18	9.46	8.06
Verilmiş kreditlər üzrə										
orta faiz dərəcəsi	14.13	14.39	13.81	14.07	13.60	12.53	12.05	8.60	12.90	10.00
hüquqi şəxslər	11.52	10.76	9.99	9.18	9.72	8.78	8.55	5.59	9.07	6.86
fiziki şəxslər	17.65	20.74	18.53	21.52	17.46	20.72	15.71	16.04	15.93	16.24
1 aya qədər	10.66	16.69	12.38	14.78	16.77	12.51	13.39	9.28	13.27	15.96
1 aydan 3 aya	15.29	13.94	13.31	14.95	12.66	13.09	14.97	7.34	13.14	8.73
3 aydan 6 aya	14.55	12.11	12.99	7.83	14.36	12.06	15.74	7.72	16.70	8.74
6 aydan 9 aya	14.40	13.45	14.19	12.20	13.98	13.23	16.80	2.80	15.29	5.23
9 aydan 1 ilə	17.82	16.38	18.00	11.04	17.61	9.91	15.74	6.96	16.59	7.41
1 ildən 3 ilə qədər	15.45	16.79	15.94	18.09	17.45	14.29	16.18	12.39	18.87	12.55
3 ildən 5 ilə qədər	12.37	13.67	11.38	15.22	11.54	14.45	11.53	7.58	13.42	10.64
5 ildən 10 ilə qədər	9.10	10.37	9.02	10.77	7.51	9.55	6.78	7.62	6.90	7.29
10 ildən artıq	8.38	7.01	8.26	7.50	7.35	10.72	7.49	4.79	7.39	6.33

Mənbə: (B.A.Məmmədov, 2017).

Şəkil 5. Pul bazası (01.08.2017)

Mənbə: DSK.

Son dövrlərdə milli valyutanın məzənnəsinin kəskin konyunktur dalğalanmaları Azərbaycan banklarının fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Hətta bank sektoru bu hadisələrin mərkəzində duran və onları özünəməxsus hərəkətverici bir sistem elementi kimi çıxış edir. Neftin dünya bazarında qiymətinin kəskin düşməsi və bununla əlaqədar yaranan böhran dalğaları Azərbaycanın kredit-bank sistemində formalaşmış sistem risklərini əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşdirdi. Bir sıra bankların fəaliyyəti dayandırılmışdır. 2015-ci ilin sonu və 2016-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq respublikada bir çox banklar öz filiallarının sayını kəskin azaltmağa başlamışdır.

Bank sektorunun kredit portfelinin strukturunda maddi istehsal və sənaye sahələrinin kreditləşdirilməsinin payı xeyli aşağıdır (ümumilikdə inşaat və əmlak, sənaye və istehsal sektoru, nəqliyyat və rabitə, kənd təsərrüfatı ilə birləşmə 24%). Ev təsərrüfatlarına yönəldilən kreditlərin həcmi isə kredit portfelinin 39 %-i təşkil edir. Bu milli bank sektorunda kredit portfelinin aşağı diversifikasiya səviyyəsini göstərir. Qeyd edildiyi kimi, bank sektorunun kapitalaşması problemləri aktivlərin artım sürətinin bankın kapital bazasının artırılması sürətini üstələməsində də özünü göstərir. Həmçinin, bununla yanaşı kredit portfelinin yüksək artım tempi bank aktivlərinin aşağı gəlirlilik səviyyəsi və kapitalın kifayətlilik göstəricilərinin azalması ilə müşayiət olunur. Bank sisteminin aktivlərinin və məcmu kapitalının strukturunun təhlili qeyd olunan tendensiyaları bir daha təsdiq edir.

Bankların gəlir və xərclərinin təhlili göstərir ki, xarici valyuta ilə əməliyyatlar kimi spekulyativ əməliyyatlar bankların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrində böyük yer tutur və artım tendensiyasına malikdir. Gəlirlərin bu tərkib hissəsinin payı 2016-cı ilin sonuna 45 % artmışdır (xərclərin dinamikasında da analoji hallar müşahidə olunur). Lakin, kredit təşkilatlarının cari xalis gəlirlərinin strukturunda valyuta və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar əldə olunan xalis gəlirlərin payı cüzi olaraq qalır. Bu həmin spekulyativ əməliyyatlar üzrə risklərin yüksək səviyyəsi ilə izah olunur. Bank sisteminin aktivlərinin rentabellik səviyyəsi isə aşağı səviyyədədir.

Azərbaycanın bank sisteminin ciddi problemlərindən biri də risklərin yüksək səviyyəsi və bank kapitalının kifayətlilik göstəricisinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası daima həm ayrıca götürülmüş kredit təşkilatları səviyyəsində, həm də bütövlükdə bank sistemi səviyyəsində mövcud problemlərinə, xüsusən də get-gedə mürəkkəbləşən risklərin idarə olunması problemlərinə böyük diqqət yetirir. 2014-cü ildən başlayaraq bank sektorunda şəxsi kapitalın kifayətlilik göstəricilərinin kəskin azalması tendensiyaları müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, bazar riskinin mənfi dinamikası da diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun məcmu kapitalla nisbəti göstəricisi 2013-2017-ci illər ərzində 5 %-dən 45 %-dək artmışdır. Eləcə də valyuta riski hakim mövqeyini itirib faiz və kredit riski səviyyəsindən geri qalır. Bu risklərin səviyyəsi bazar riskinin tərkibində artmağa davam edir. Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi ilə əlaqədar meydana çıxan böhran tendensiyalarının ciddi nəticələrindən biri intensiv iqtisadi artım və kredit ekspansiyası dövründə yığılıb qalmış risklərin bir hissəsinin maddiləşdirilməsi olmuşdur. Buna görə hazırda bank sektorunun kredit risklərinin səviyyəsi yüksəkdir. Bu ilk növbədə aktivlərin keyfiyyətinin azalmasında, vaxtı keçmiş borcların həcmünün artmasında, eləcə də bankın məcmu kredit portfelində ümitsiz və problemləli borcların payının kəskin artmasında təzahür etdi. Banklarda risklərin idarə olunması və şəxsi kapitalın kifayətliliyi problemlərinin tədqiqi çərçivəsində qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın bank sistemində kapitalın

kifayətliliyinin qiymətləndirilməsinin beynəlxalq standartları olan “Bazel-I”-dən hesablaşma metodikası baxımından daha mürəkkəb olan “Bazel-II”-yə keçid həyata keçirilmişdir. Lakin, bu proses tam yekunlaşmamışdır. “Bazel-II”-in əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, bankın şəxsi kapitalının kifayətlilik göstəricilərini qiymətləndirərkən Azərbaycan banklarının təcrübəsində hələ çox az öyrənilən əməliyyat riski də daxil olmaqla bütün növ bank risklərini nəzərə alır.

Hazırkı dövrdə ölkədə bank sisteminin dayanıqlılığına, bank menecmentinin keyfiyyətinə təsir göstərən əsas problemlər arasında Azərbaycanın bank sektorunda hazırkı dövrdə banklarda idarəetmənin keyfiyyəti problemi böyük aktualıq kəsb edir. Bank menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bankın maliyyə vəziyyəti haqda informasiyanın şəffaflığının artırılması, bank fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanları tərəfindən banklarda idarəetmənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə davam edilməlidir.

Bank biznesinin inkişafının qarşısında duran daxili maneələrə bir çox banklarda idarəetmənin aşağı səviyyəsi, biznesin planlaşdırılmasının aşağı səviyyəsi, risklərin idarə olunması və daxili nəzarət sistemlərinin kifayət qədər səmərəli olmaması, ayrı-ayrı bankların şəxsi kapitalının böyük bir hissəsinin möhtəkir xarakter daşması və s. göstərmək olar. Göstərilən çatışmazlıqlar hazırda bütövlükdə Azərbaycanın bank sistemində üstünlük təşkil edən bank menecmenti modelinin qaçınılmaz nəticəsidir. Bu modelin əsasında aşağıdakı əlamətlər durur:

1) hər bir bank üçün özünün inkişaf və idarəetmə konsepsiyasının mövcud olması zərurətinin qəbul edilməməsi və ya bu tələbatı reallaşdırmaq bacarığının olmaması;

2) bankın bölmələri arasında şaquli struktur əlaqələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsi. Bu öz növdəsində görülən işlərin razılaşdırılmamasına, qarşılıqlı peşəkar məlumatlılığa və bunun əsasında əsaslandırılmamış qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır;

3) Mərkəzi Bankın normativ sənədləri ilə tənzimlənən daxili nəzarətin təşkili sisteminin qeyri-səmərəliliyi. Qeyd edək tənzimləyici normativ sənədlər

əsasən fraqmentar xarakter daşıyır və hələ ki, elmi, həm də praktiki reallaşma baxımından kifayət qədər dərk edilməmişdir;

4) bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi texnologiyalarının aşağı səviyyədə olması;

5) daimi olaraq araşdırma, tədqiqatların aparılması, yeniliklərin öyrənilməsinin tələb edildiyi bütövlükdə bank fəaliyyətinin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına keçidi şəraitində bankların rəhbər işçilərinin və əməkdaşlarının ixtisaslaşma dərəcəsinin aşağı səviyyədə olması;

6) risklərə nəzarət və idarəetmə sistemlərinin zəif olması. Bu sistemlərin işinin çox vaxt bankların məruz qaldığı risklərə və real bazar şəraitinə uyğun gəlməməsi. Bütün dünyada bankların “Bazel-II” prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu bankların dayanıqlılığının aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Belə ki, “Bazel-II”-nin prinsiplərində əsas diqqət risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarətin səmərəliliyinə verilir;

7) kapitallaşmanın idarə olunması strategiyası, metodları və texnologiyasının inkişafı kifayət qədər yüksək səviyyədə deyil;

8) kredit təşkilatlarının əksəriyyətində idarəetmənin informasiya sistemlərinin, yəni bankın informasiya mühitinin səmərəliliyinin aşağı səviyyədə olması;

9) müvafiq bölmələrin analitik fəaliyyətinin nəticələrini, bank fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini xarakterizə edən göstəricilərin kompleks təhlilini nəzərdə tutan, daxili və xarici vəziyyəti adekvat qiymətləndirməyə və hazırda mövcud olan, eləcə də yarana biləcək problemləri həll etməyə qadir olan bank fəaliyyəti üzərində monitoring sisteminin tam işlənilməməsi.

Ölkədə bank fəaliyyətinin idarə olunması sahəsində əsas problemləri qeyd etdikdən sonra onların arasından maliyyə dayanıqlılığı və risklərin idarə olunması aspektlərinə aid olan məsələləri ayırmaq istərdik:

✓ banklarda risk-menecmenti sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi, xüsusilə, bank əməliyyatları üzrə risklərin operativ idarə olunması sahəsində;

✓ bankların aktiv və passivlərinin balanslaşdırılmaması və onların bazardakı dəyişikliklərə çox həssas olması;

✓ bankın bütün idarəetmə səviyyələrində büdcələşmə sisteminin qeyri-səmərəliliyi;

✓ Azərbaycan banklarının təcrübəsində bankın kapitallaşmasının artırılması və bank biznesinin dəyərinin qiymətləndirilməsi metodlarının kifayət səviyyədə istifadə edilməməsi;

✓ aparılan əməliyyatlar üzrə (ilk növbədə faiz və valyuta əməliyyatları üzrə) qiymətcüymənin və bankın gəlirləri və xərclərinin idarə olunmasının qeyri-səmərəliliyi, bankın xalis mənfəətinin çox vaxt əsaslandırılmamış şəkildə istifadəsi;

✓ bank fəaliyyətinin maliyyə monitorinqinin aparılması metodlarının qeyri-səmərəliliyi, maliyyə problemlərinin üzə çıxarılmasının kifayət qədər operativ olmaması və onların bank üçün heç də həmişə səmərəli şəkildə həll edilməməsi və s.

Bank fəaliyyəti sahəsində yuxarıda qeyd olunan problemlərin əksəriyyəti banklarda risk-menecmentin qeyri-səmərəliliyi ilə bağlıdır. Bu isə ölkə banklarının maliyyə dayanıqlılığının aşağı düşməsinə və kredit-bank təşkilatlarının idarə olunmasında ciddi nöqsanlara gətirib çıxarmışdır. Banklarda risk idarə olunması sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zərurəti ilk növbədə ölkə banklarının bank biznesinin həyata keçirilməsinin beynəlxalq standartlarına keçidlə və bank fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində formal nəzarət prinsiplərindən daha təsirli və hərtərəfli, yəni keyfiyyət diaqnostikası nəzarəti metodlarına keçidlə əlaqədardır. Bank nəzarətinin belə nəzarət prinsiplərinə keçidi bankın inkişafını əks etdirən dörd əsas qrup parametrləri nəzərdə tutmalıdır:

- 1) bankın fəaliyyətinin biznes perspektivlərinin qiymətləndirilməsi;
- 2) bankın maliyyə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi;
- 3) risklərin idarə edilməsi, daxili nəzarət və idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi;

- 4) bankda korporativ idarəetmə və risk-menecmentin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Nəzarətin prioritet istiqamətləri bank fəaliyyətinin maliyyə dayanıqlılığı və risk aspektləridir. Fikrimizcə, elmi ədəbiyyatlarda təhlil edilən və hazırda Azərbaycan banklarında tətbiq edilən maliyyə və risklərin idarə olunmasının metod və vasitələri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmir və onun bütün prinsip və funksiyalarını səmərəli reallaşdırmağa imkan verən elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodoloji bazaya malik deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyəti sahəsində kredit risklərinin idarə olunması siyasətinin səmərəliliyi risklərin qarşısının alınması və təsirinin minimumlaşdırılması üzrə tədbirlərin düzgün seçilməsindən asılıdır. Hazırkı dövrdə kredit risklərinin idarə olunması metodlarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın banklarının praktiki fəaliyyətinin əsas istiqaməti olmalıdır. Bu faktın təsdiqini bank fəaliyyəti sferasında kredit siyasətinin və kreditləşdirməyə aid olan digər daxili normativ sənədlərin təfsilatlı şəkildə işlənilib hazırlanması, xarici təcrübədən aktiv surətdə istifadə tədbirlərində də görmək olar. Kontragentlərin risklərinin qiymətləndirilməsini apara bilən müxtəlif sistemlər, kredit risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının standart və metodikaları mövcuddur. Bununla yanaşı, ölkəmizdə bank-kredit təşkilatlarında kredit risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi metodologiyasının lazımı səviyyədə təşkil olunması haqqında hələ ki, danışmaq düzgün olmazdı. Ayrı-ayrı biznes sahələri üçün banklar tərəfindən işlənilib hazırlanmış prosedurlar və normativ baza bankın gələcək fəaliyyətinin bütövlükdə qeyri-müəyyənlik mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi zərurətinə əsaslanaraq tərtib olunmamışdır. Ona görə də ayrı-ayrı risk növləri üçün tərtib olunmuş metodikalar vahid standartda gətirilmir və meydana çıxan qeyri-müəyyənliklərin bütün növlərini sistemli və bərabər səviyyəli şəkildə nəzərə alan texnologiyayı təşkil edib yarada bilmirlər. Məhz bu, bütövlükdə bankın səmərəli idarəetmə mexanizminin, yəni risklərin qiymətləndirilməsini istifadə edən bankın qarşısında duran ümumi məsələlərin həlli metodlarının yardılmasına əngəllər törədir.

Bankların kredit risklərinin idarə olunması prosesində bir sıra vacib problemlərin aradan qaldırılması bank sisteminin dayanıqlılığının artırılmasının

əsas şərtidir və onları əsas üç qrupa bölmək olar. İlk növbədə bu normativ-hüquqi bazanın zəif inkişaf səviyyəsi, qeyri-təkmilliyi və bank nəzarəti sisteminin keyfiyyətinin aşağı olması; digər tərəfdən kredit xidmətləri bazarının infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi; üçüncü tərəfdən isə bu sahə üzrə peşəkar kadrların olmaması və ümumiyyətlə kredit risklərinin idarə olunması mədəniyyətinin aşağı səviyyəsidir. Bu problemlərin həlli məqsədilə ilk növbədə normativ bazanın və bank prosedurlarının xarici təcrübəni və yeni maliyyə alətləri və iqtisadi qərarların tətbiqi nəzərə almaqla bankın gələcək fəaliyyətinin bütövlükdə qeyri-müəyyənlik mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi zərurətinə əsaslanaraq tərtib olunmasını həyata keçirmək lazımdır.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANKLARIN VALYUTA RİSKİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏHLİLİ

2.1. Qlobal maliyyə böhranın bankların valyuta riskinə təsiri

İqtisadçılar maliyyə böhranlarının üç əsas növünü fərqləndirirlər: valyuta böhranı (buna pul böhranı da deyirlər), borc böhranı və sistemik bank böhranı. Bəzən bu siyahıya dördüncü də əlavə olunur - “qəfil dayanma” (sudden stop) effekti.

Valyuta böhranı - iqtisadiyyatda xarici valyutaya tələbin kəskin artması nəticəsində yaranan stress vəziyyəti kimi izah edilir. Əlbəttə, hər tələb artımı böhran anlamına gəlmir. Xarici valyutaya “axın” baş verdiyi halda, o zaman valyuta böhranı diaqnozu qoyulur ki, aşağıdakı əlamətlərdən biri və ya bir neçəsi eyni anda müşahidə edilsin (Steve L. Allen., 2016: səh.67):

- yerli valyutanın kəskin ucuzlaşdırılması (devalvasiyası) və ya ucuzlaşması;
- məzənnə stabilliyini təmin etmək üçün səlahiyyətli qurum tərəfindən böyük həcmdə beynəlxalq rezervlərin xərclənməsi;
- faiz dərəcələrinin kəskin artımı (diaqnoz üçün tək kifayət deyil, əvvəlki iki əlamətdən ən azı biri ilə birləşdirsə);
- ölkədən kapital çıxarılmasına məhdudiyyətlərin qoyulması və ya sərtləşdirilməsi (diaqnoz üçün tək kifayət deyil, ilk iki əlamətdən ən azı biri ilə birləşdirsə).

Borc böhranı - ölkənin öz xarici və ya daxili borclarını ödəmək iqtidarında olmadığı (və ya ödəmək istəmədiyi) vəziyyəti ifadə edir. Uyğun olaraq, birinci hal xarici borc böhranı, ikincisi isə daxili borc böhranı adlanır. Xarici borc böhranı həm dövlət borcu, həm də özəl sektor borclarının ödənməməsi ilə bağlı ola bilər. Daxili borc böhranı isə, əsasən dövlətin öz daxili fiskal öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya açıq-aşkar ödənməməsi, borcunu azaltmaq üçün inflyasiya və ya yerli valyutanın ucuzlaşdırılması, həmçinin maliyyə repressiyasının digər formalarından istifadə etməsi kimi izah olunur.

Sistematik bank böhranı - “bank təşvişi” (banklardan depozitləri çəkmək məqsədilə ani müştəri axınları), sistem əhəmiyyətli itkilər və bank likvidasiyaları, eyni zamanda “xilas paketləri” kimi proseslərlə müşayiət olunan stress vəziyyətidir. Bir çox hallarda, maliyyə böhranının bu növü aşağıdakı tədbirlərlə müşayiət olunur (Aaron Brown., 2017: səh.247):

- geniş likvidlik dəstəyi (qeyri-rezidentlərin depozitləri və onlar qarşısındakı öhdəliklərin 5%-i və daha artıq həcmdə);
- bankların restrukturizasiya xərcləri (ən azı ÜDM-in 3%-i həcmində);
- əhəmiyyətli ölçüdə bank milliləşdirmələri;
- əhəmiyyətli ölçüdə zəmanətlərin tətbiqi;
- əhəmiyyətli ölçüdə aktivlərin satın alınması (ən azı ÜDM-in 5%-i həcmində);
- depozitlərin dondurulması və bank tətilləri (bankların fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması).

“Qəfil dayanma” effektinə gəlincə, burada söhbət ölkəyə xaricdən kapital axınının qəfil dayanması və bunun iqtisadiyyata - həm maliyyə bazarlarına, həm də birbaşa real sektora - neqativ təsirlərindən gedir. “Qəfil dayanma”nın ilk neqativ təsiri valyuta bazarında hiss olunur ki, bu təsirlər valyuta böhranı əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Bu səbəbdən bir çox iqtisadçılar ölkəyə xarici kapital girişlərinin dayanmasının yaratdığı effekti ayrıca böhran növü kimi yox, valyuta böhranının bir forması kimi qeyd edirlər. Ancaq “qəfil dayanma”, digər səbəblərdən ortaya çıxan valyuta böhranlarından fərqli olaraq real sektora daha tez təsir edə bilər.

Həmçinin, nəzəri olaraq, “qəfil dayanma”nın maliyyə və real sektorlarına təsiri ölkəyə gələn xarici investisiyaların hansı hissəsinin maliyyə vəsaiti, hansı hissəsinin avandlıq şəklində olmasından birbaşa asılıdır. Əgər vəsaitlər ölkəyə, əsasən avadanlıq şəklində gətirilsə, “dayanma” ilk növbədə real sektorda buraxılışın həcmnin azalması ilə müşayiət olunacaq, yox əgər pul şəklində gətirilsə, təbii ki, bunun təsiri ilk növbədə valyuta bazarında hiss olunacaq. Təcrübədə “qəfil dayanma”, əsasən valyuta böhranı kimi təzahür etdiyindən

(məsələn, 1994-cü ildəki Meksika peso böhranı - digər adı ilə “tekila böhranı”) buradakı təhlillərdə ayrıca böhran tipi kimi nəzərdən keçirilməmişdir.

Maliyyə institutları və bazarları bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan bir çox hallarda maliyyə böhranının iki, bəzənsə hətta üç növü də eyni anda müşahidə olunur. Məsələn, valyuta böhranı bank sektorunun balansına mənfi təsir etməklə valyuta-bank, dövlət borcunu (əsasən xarici borcu) kəskin şəkildə artırmaqla valyuta-borc böhranlarına və ya bank sektorunun balansına və dövlət borcunun dayanıqlılığına eyni vaxtda təsir etməklə valyuta-bank-borc böhranına səbəb ola bilər. Bu tip böhranları, uyğun olaraq, əkiz və üçüz böhranlar adlandırırlar.

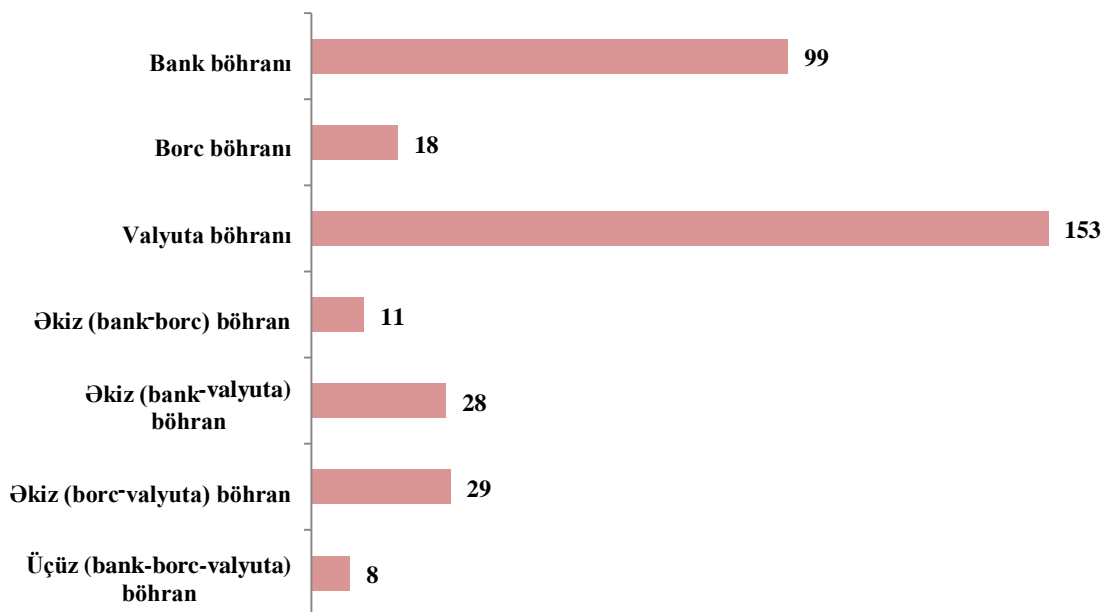
Son bir neçə onillikdə baş verən maliyyə böhranlarının səbəbləri haqqında çox müxtəlif fikir və mülahizələr var. Onların arasında ən geniş yayılanlardan biri vaxtından əvvəl - lazımi institutlar formaşdırılmadan gerçəkləşdirilən maliyyə liberallaşdırmasıdır. Bu amil, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün keçərlidir. Sürətli maliyyə liberallaşdırması son bir neçə onilliyin ən güclü maliyyə sarsıntılarından olan Cənub-şərqi Asiya (1997-98-ci illər) böhranının ortaya çıxmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Bundan əlavə maliyyə arxitekturasındakı zəifliklər, kapital və maliyyə axınlarında kəskin dalğalanmalar, sabit məzənnə rejiminin tətbiqi, tənzimləmə və nəzarət sahəsindəki problemlər, qlobal əmtəə və maliyyə bazarlarının konyunkturası, texnoloji inkişaf kimi amillər də müasir dövrdə maliyyə böhranlarının başlıca səbəbləri arasında göstərilir.

Xüsusilə, ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayan, 90-cı illərdə daha geniş vüsət alan qloballaşma, o cümlədən maliyyə bazarlarının (həmçinin digər bazarların) inteqrasiyası və dərinləşməsi, eyni zamanda liberallaşdırılması bir tərəfdən ölkələr üçün yeni inkişaf imkanları açmaqla bərabər, digər tərəfdən bir ölkədə və ya regionda baş verən böhranın digər ölkələrə, regionlara, bəzənsə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına yayılmasına şərait yaratmışdır. 2007-ci ildə ABŞ-ın törəmə ipoteka qiymətli kağızları bazarında başlayan, 2008-ci ildə isə ölkənin dördüncü ən iri investisiya bankı olan “Lehman Brothers”in iflası ilə artıq dünya maliyyə böhranına çevrilən sonuncu qlobal böhran bunun ən bariz nümunəsidir.

Dünya iqtisadiyyatında - müxtəlif ölkələr, ölkə qrupları və regionlar, eləcə də qlobal səviyyədə - XX əsrin 70-ci illərindən keçən dörd dekadada 350-ə yaxın maliyyə böhranı faktı qeydə alınmışdır. Maliyyə böhranları arasında rast gəlinmə tezliyinə görə ilk yeri valyuta böhranı tutur. 1970-2011-ci illər ərzində 218 valyuta böhranı epizodu müşahidə olunmuşdur ki, bunlardan 153-ü xalis valyuta böhranı, 57-si əkiz (28-i bank-valyuta, 29-u borc-valyuta böhranı), 8-i isə üçüz böhranlardır. İkinci yerdə bank böhranları dayanır: qeyd olunan dövrdə müşahidə olunan 146 bank böhranı epizodundan 99-u xalis bank böhranı, 39-u əkiz (11-i bank-borc, 28-i bank-valyuta böhranı), 8-i üçüz böhranlar olmuşdur.

Borc böhranları maliyyə böhranının digər növləri ilə müqayisədə nisbətən daha az rast gəlinəndir. Təhlil olunan dövrdə 66 borc böhranı qeydə alınmışdır ki, onlardan 18-i xalis, 40-ı əkiz (11-i bank-borc, 29-u valyuta-borc böhranı), 8-i isə üçüz böhranlar olmuşdur (Luc Laeven and Fabián Valencia., 2012: səh.12).

Diaqram 2.1. Maliyyə böhranları: bank, borc, valyuta, əkiz və üçüz böhranlar (1970-2011-ci illərdə müşahidə edilmiş 346 maliyyə böhranı epizodu

Mənbə: (Luc Laeven and Fabián Valencia., 2012).

Qeyd olunan dövrdə baş verən bank böhranları, xüsusilə ciddi iqtisadi nəticələrlə yadda qalmışdır. 1970-2011-ci illərdə müşahidə edilən bank böhranlarının baş verdiyi bütün ölkələrdə cəmi böhran itkiləri ÜDM-in 23%- qədər olmuşdur. Bu böhranlar daha çox inkişaf etmiş ölkələrin (İEÖ) iqtisadiyyatlarına

zərər vurmuş, adıçəkilən qrup ölkələrin böhran itkiləri ÜDM-in 32%-i qədər olmuşdur. Formalaşmaqda olan bazar ölkələri (FBÖ - Emerging Market Economies - buraya Cənubi Koreya, Tayland, Malayziya, İndoneziya, Çin, Braziliya, Türkiyə, Rusiya kimi ölkələr daxil edilir) ÜDM-in 26%-i qədər itkilərlə üzləşdiyi halda, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin böhran itkiləri cəmi ÜDM-in 1.6%-i qədər olmuşdur.

İnkişaf səviyyəsinə görə müxtəlif ölkə qrupları bank böhranları zamanı istifadə olunan tənzimləmə alətlərinə görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, bank sektorundakı maliyyə stressini neytrallaşdırmaq üçün İEÖ daha çox monetar genişlənmədən istifadə etdiyi halda, FBÖ və İEOÖ vəziyyəti, əsasən fiskal xərclər vasitəsilə nəzarət altına almağa çalışmışlar.

Həmçinin, qeyd olunan ölkə qrupları arasında böhran zamanı banklara likvidlik dəstəyinin həcmində də əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunmuşdur. Böhran zamanı banklara ən az likvidlik dəstəyi İEÖ-də, ən çoxu isə İEOÖ-də göstərilmişdir. Banklara göstərilən likvidlik dəstəyinin depozit və xarici öhdəliklərə nisbəti İEOÖ-də 12.3%, FBÖ-də 11.1%, İEÖ-də isə cəmi 5.7% təşkil etmişdir.

Sözsüz ki, təhlil olunan dövrdə həm əhatə dairəsinə, həm də dərinliyinə görə ən güclü maliyyə böhranı 2008-2009-cu illərdə müşahidə edilən global maliyyə böhranı olmuşdur. Maliyyə sarsıntılarının nəticəsində böhranın episentrində (ABŞ-da) 400-ə yaxın bank müflisləşmişdir. Ümumilikdə böhranın ən kəskin fazasından bugünə qədər keçən dövrdə (2009-2015-ci illərdə) ABŞ-da 488 bank müflis elan olunmuşdur. Təbii ki, sözügedən ölkədə son iki-üç ildə müflisləşmələrin sayı kəskin şəkildə azalmışdır və qeydə alınan iflas faktları daha çox bazarın normal dövrdəki iş mexanizminin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Bank müflisləşmələri təkcə ABŞ-da yox, digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən tranzitiv iqtisadiyyatlarda da müşahidə edilmişdir - böhran, ticarət, maliyyə və psixoloji kanallarla bütün dünya iqtisadiyyatına yayılmışdır. 2009-2015-ci illərdə Rusiyada 385 bankın lisenziyası ləğv olunmuşdur. Onlardan 166-sı son siyasi-iqtisadi çalxantılar dövrünə (2014-

2015-ci illərə) təsadüf edir ki, bu həm sanksiyalar, həm də neft qiymətindəki kəskin azalma nəticəsində Rusiya iqtisadiyyatının, eyni zamanda bank sisteminin üzləşdiyi çətinliyin miqyasını ifadə edir.

Gürcüstanda 2008-2009-cu illərdə kommertiya banklarının sayı 22-dən 19-a düşmüş, qlobal böhranın təsiri keçdikdən sonra, 2013-cü ildə ölkədə bankların sayı 21-ə yüksəlmişdir. ABŞ dollarının bahalaşma dalğası və Rusiya iqtisadiyyatındakı böhranın təsiri ilə 2015-ci ildə Gürcüstan bank sistemi müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir. Nəticədə cari ildə Gürcüstanda 2 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir və hazırda ölkədə 19 kommertiya bankı fəaliyyət göstərməkdədir. Qazaxıstanda da bənzər proseslər müşahidə olunmaqdadır. Gürcüstandan fərqli olaraq, Qazaxıstan həm də neftlə zəngin ölkə olduğundan onun iqtisadiyyatı regional böhranın digər amilləri (xüsusilə, Rusiya böhranı) ilə yanaşı, həm də neft qiyməti şokundan da təsirlənmişdir. Cari ildə Qazaxıstanda 1 bankın lisenziyası ləğv edilmiş və kommertiya banklarının sayı 38-dən 37-ə düşmüşdür. Eyni zamanda, digər banklar ciddi likvidlik və kredit riskləri ilə üzləşmişlər (Richard Apostolik., 2016: səh.148).

Azərbaycana gəlinə, burada istər 2008-2009-cu illər qlobal maliyyə böhranı, istərsə də 2014-cü ilin sonuncu rübündən başlayan, hazırda da davam edən proseslər (neft qiymətindəki kəskin azalma, valyuta bazarında turbulens, əsas qeyri-neft ixrac partnyoru, həmçinin ölkəyə pul transfertlərinin başlıca mənbəyi olan Rusiya iqtisadiyyatındakı maliyyə-iqtisadi böhran) bank sistemində müəyyən çətinliklər yaratsa da, ciddi sarsıntılara səbəb olmamışdır. Qlobal böhranın baş verdiyi və təsirlərinin azalaraq davam etdiyi 2008-2012-ci illərdə ölkədə bankların sayı 46-dan 43-ə düşmüş, 2014-cü ilin ikinci rübündə 44, sonuncu rübündə isə 45-ə yüksəlmişdir. Qeyd olunan dövrdə fəaliyyətinə xitam verilən banklar çox kiçik bazar payına malik olmuş və onların likvidasiyaları, əsasən müflisləşmə deyil, qanunvericilik və normativ tələblərin pozulması ilə bağlı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, bankların fəaliyyətinə xitam verilməsində bir neçə vacib məqamı bir-birindən ayırmaqda fayda var. Birincisi, müflisləşdiyi üçün lisenziyası ləğv edilməklə, hüquqi-normativ tələblərə əməl etmədiyi üçün lisenziyasının geri

alınmasının iqtisadiyyata təsiri tamamilə fərqlidir. İqtisadiyyat üçün qeyri-stabillik mənbəyi müflisləşmə halından qaynaqlana bilər. Müflisləşmənin özündə də iki halı bir-birindən fərqləndirmək vacibdir: sistem əhəmiyyətli (bazar payı çox böyük olan) bankın müflisləşməsi və ya orta ölçülü bankların zəncirvari, kütləvi müflisləşməsi ilə, bazar payı çox kiçik olan bankın (və ya az sayda bankların) müflisləşməsinin iqtisadi nəticələri müxtəlifdir. Birinci hal istər maliyyə, istərsə də real sektor üçün çox ciddi neqativ nəticələr doğura bilər. İkinci hal isə nə maliyyə sisteminin stabilliyi, nə də real sektorun inkişafı baxımından ciddi təhlükə yaratmır. Əksinə, zəif həlqələri (kiçik və qeyri-effektiv bankları) təbii seçmə yolu ilə sıradan çıxarmaqla, bazar, özü sistemi daha da gücləndirir. Bu prosesi iqtisadçılar Schumpeter-in dili ilə “yaradıcı məhvətmə” adlandırırlar.

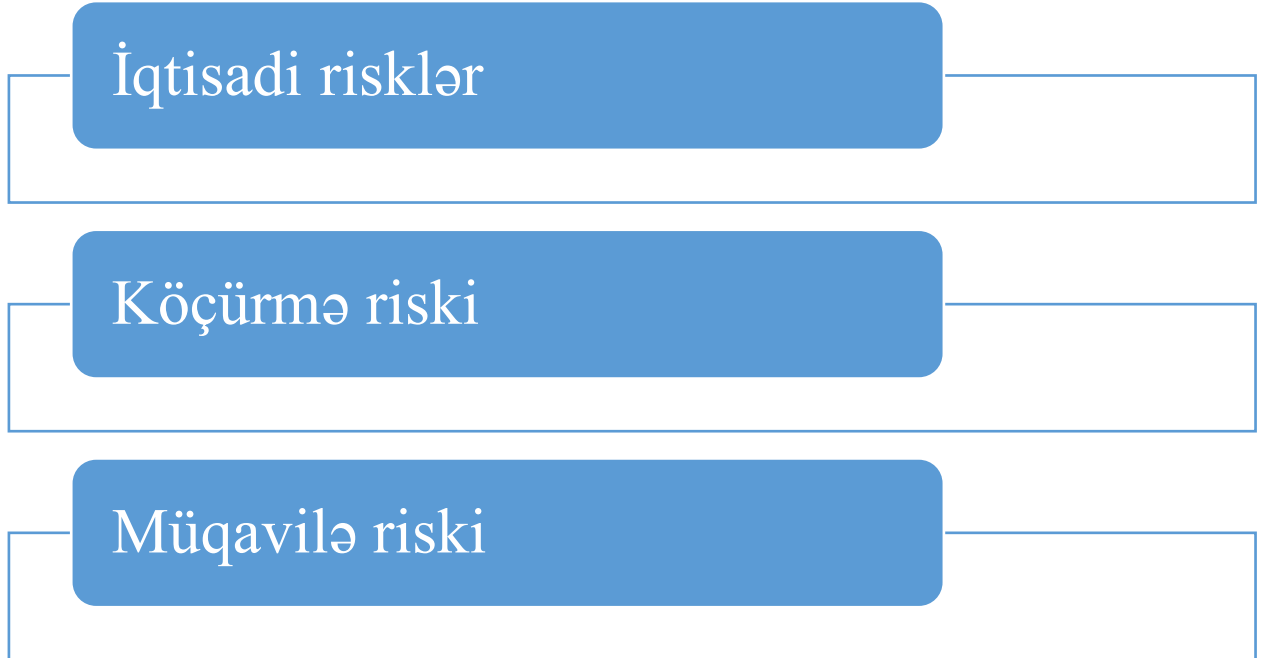
2.2. Valyuta risklərinin idarə olunması strategiyasının təhlili

Valyuta risklərinin idarə olunması aşağıdakı tədbirlərin keçirilməsi və alətlərin tətbiqi ilə həyata keçirilir (John C. Hull., 2016: səh.189):

- Xarici valyutada aktiv və öhdəliklərin strukturunun təhlili;
- Açıq valyuta mövqeyi (həm ümumi, həm də ayrı-ayrı valyutalar üzrə) rəqulyator tərəfindən müəyyən olunmuş müvafiq limitlər çərçivəsində saxlanılmasına gündəlik əsasda nəzarət;
- Xarici valyutada likvidlik GAP-in təhlili;
- Hecinq alətlərinin (swap, opsiya, forward) tətbiqi;
- Valyutada olan borcların restrukturizasiyası;
- Müxtəlif stress testlərin aparılması və onların kapital mövqeyinə təsiri.

Valyuta risklərinin idarə olunması strategiyalarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ilk öncə valyuta risklərinin növləri ilə tanış olmaq lazımdır. Valyuta risklərinin növləri aşağıdakı şəkildə vasitəsilə verilmişdir.

Şəkil 6. Valyuta risklərinin növləri

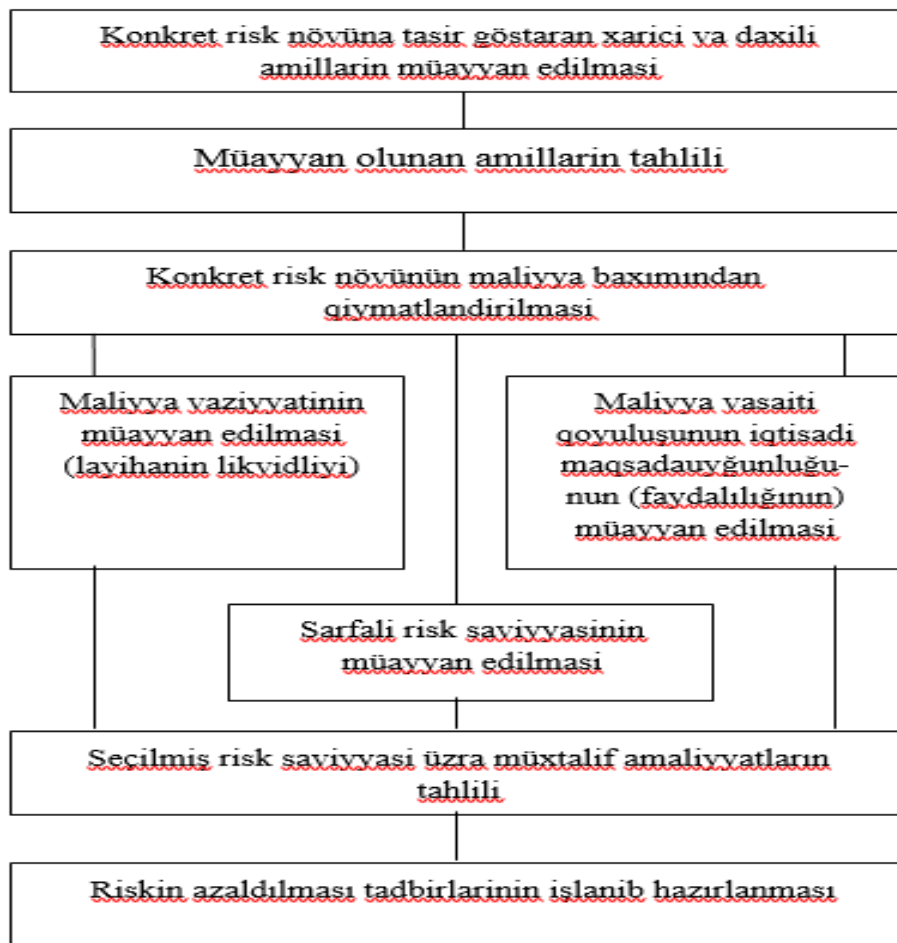
Mənbə: www.banker.az

İqtisadi risklər idarə olunaraq qiymətləndirilməklə yanaşı, həm də qiymətləndirilərək idarə olunmaq xassəsini özündə birləşdirir. Belə ki, risklərin hesablanması, proqnozlaşdırılması, habelə iş adamlarının problemlə investisiya qoyuluşu təhlükəsindən qorunması risklərin idarə edilməsi və düzgün qiymətləndirilməsindən daha çox asılıdır. Çünki bütün təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri qəbul olunan qərarların icra edilməsi səviyyəsindən asılı olur. Şübhəsiz ki, investor bu və ya digər niyyətlərini həyata keçirərkən əvvəlcə mövcud qanunların müddələrinin müzakirə obyektinə olmasında haqqında düşünür. Bu da risklərin təhlükəsizliyinin saxlanılmasının ilkin və əsas şərtlərindən biridir. Daha sonra müəyyən olunmayan, qabaqcadan görünməyən amillər toplusunun öyrənilməsi lazım gəlir. Həmin göstəricilər də qəbul olunan qərarların icrası prosesində onun üzləşə biləcəyi riskləri ehtiva edir.

Təsərrüfatçılıq qərarının təsir dairəsi, əsasən istehsal prosesinin əhatəsində özünü göstərir. Ola bilər ki, bu əhatədə ciddi risklərdən söhbət getməsin. Lakin

təsərrüfatçılığın geniş təkrar istehsal, investisiya qoyuluşu, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi kimi amilləri risklərin ciddi əməl olunması və dəqiq qiymətləndirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Bu da daha səmərəli fəaliyyət üçün seçim imkanlarının mövcudluğu şəraitində mümkün olur. Beləliklə, iqtisadiyyatın inkişafı real alternativlərin sayının çoxalmasına, qərarın qəbul edilməsində müstəqilliyin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da risklərin uçotunun dəqiqləşdirilməsi zərurətini yaradır. Həmin vəzifələr müvafiq təhlillərin aparılması qaydasında həyata keçirilir. Bu kimi təhlillər aşağıdakı şəkildə əks olunan ardıcılıqlarla həyata keçirilir.

Şəkil 7. Risklərə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi proseduru

Mənbə: (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011).

Risklərin müəyyən edilməsi təcrübəsində əsasən iki metoddan daha geniş istifadə olunur. Bunlardan biri risklərin kəmiyyətə, ikincisi isə keyfiyyətə qiymətləndirilməsi metodlarıdır. İlk növbədə, risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodları üzərində dayanmaq daha məqsədə uyğun olardı.

Risklərin idarə olunmasında onların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi əsas yer tutur.

İqtisadi risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodlarını iki qrupa bölmək olar. Metodların birinci qrupunun əsasında bu və ya digər vəziyyəti tam və ya qismən formalaşmış prosedurların köməyi ilə ifadə etmək cəhdi dayanır. Bunlar elə prosedurlardır ki, tədqiq edilən hadisələrin inkişaf məntiqini həmin hadisələr arasındakı əlaqəni nəzərə almaq yolu ilə əks etdirir. Bu metodlardan istifadə edilməsi öyrənilən proseslər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin mümkün ola bilən xarakterinə dair işçi fərziyyələrin irəli sürülməsini, nəzərdən keçirilən hadisələrin inkişafını kəmiyyət baxımından əks etdirən riyazi qanunun və ya qaydalar toplusunun formalaşdırılmasını, mövcud informasiya əsasında model qurulmasını nəzərdə tutur. Bu qrupa aid metodların tətbiqi mürəkkəb hesablama aparatının mövcudluğu, hesablama və təhlilin əməktutumunun çox olması ilə səciyyələnir.

İkinci qrup metodlar isə, əsasən empirik nəticələrə əsaslanır. Bu zaman gözlənilən riski müəyyənləşdirmək üçün onun keçmiş təcrübə, hadisələr və faktlar bazasında ekstrapolyasiyasından istifadə edilir. Bu qrupa ekspert və statistika metodları daxildir. Ekspert metodları səmərəli qərarlar qəbul edilməsi məqsədilə riskin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə dair ekspertlərin ümumiləşdirilmiş fikrinin aşkarlanmasına və formalaşmasına yönəlmişdir. Başqa sözlə, daha çox mümkün olan yolverilən, ağır, fəlakətli itkilərin göstəriciləri (onların səviyyələrini və ehtimalları) müəyyənləşdirilir. Təhlilin və proqnozlaşdırmanın statistik metodlarından o hallarda istifadə edilir ki, lazımı informasiya öyrənilən hadisələrin müəyyən dövr ərzində vəziyyətinə dair konkret məlumatların işlənilməsi və təhlili əsasında əldə edilsin. Onların köməyi ilə riskin mövcudluğunu şərtləndirən ən mühüm amillərin aşkara çıxarılması məsələləri həll edilir.

Bəzən riskin dərəcəsi uğursuzluq ehtimalı və bu halda baş verə biləcək əlverişsiz nəticələr dərəcəsinin nisbəti vasitəsilə müəyyən edilir. Bir sıra hallarda isə risk dərəcəsi gözlənilən ziyanla onun baş verməsi ehtimalının hasili kimi müəyyənləşdirilir. Seçilən qərarın risk ölçüsü həmin qərarın vura biləcəyi ziyan və

ziyanın vurulmasının aşkarlığı arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ehtimal edilir ki, ən yaxşı qərar minimum riskli qərardır.

Amerika iqtisadçılarının texniki yenilikləri qiymətləndirmək üçün təklif etdikləri yanaşma risk dərəcəsinin (texniki və kommersiya uğurunun ehtimalı kimi) aydınlaşdırılması istiqamətində müəyyən maraq doğurur. Bu yanaşmanın dəyərli cəhətləri qeyri-müəyyənlik şəraitində gözlənilən nəticənin ehtmallı xarakterindən və bütün məsrəflərlə bərabər gözlənilən səmərəni nəzərə almaq niyyətindən ibarətdir.

Texniki və kommersiya uğurunun ehtimalı, riskin nəzərə alınması və onun dərəcəsinin qiymətləndirilməsi yeniliyin tətbiqi nəticəsində əldə edilməsi nəzərdə tutulan məhsulun xarakterindən və digər amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Riskin dərəcəsinə müəyyənləşdirmək və optimal qərarı seçmək üçün çox zaman “qərarlar ağacı” metodikasından istifadə edilir. Bu, qəbul edilə biləcək müxtəlif variantların qrafik şəklində qurulmasını tələb edir.

Bəzən “risk” anlayışından ekstremal idarəetmə həyata keçirlərkən və bu zaman idarəetmə obyektindən daha az fərqlənən model yaradılarkən istifadə edilir. Obyektin dəqiq olmayan modelinin son məqsəd baxımından nəyə başa gələcəyini aydınlaşdırmaq üçün “öyrənmə riski” metodundan istifadə edilir.

Şəkil 8. Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması

Mənbə: (Kazımlı X., və Quliyev İ., 2011).

İdarəetmənin qüsurluluğu ilə bağlı olmaqla obyektin həmin məqamədək məlum olan xassələrinin qeyri-dəqiqliyindən irəli gələn itkilər «fəaliyyət riski» ilə ifadə edilir və iqtisadi ədəbiyyatda bu çox zaman R ilə işarə olunur. Bu risklərin cəmi idarəetmənin cari R_c və gələcəkdə gözlənilən (R_g) orta itkilərini göstərir. Orta itkilər isə R_0 kimi işarə edilir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$R_0 = R_c + R_g$$

Beləliklə, itkiləri minimuma endirən idarəetmə optimal idarəetmə sayılır. Riskin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin başqa metodları da vardır. Məsələn, portfel riskinin (bu risk qiymətli kağızların ayrı-ayrı növləri və ya ssudaların bütün kateqoriyası üzrə itkilər ehtimalından ibarətdir) ölçülməsi metodlarından biri «portfel» metodu («portfel» nəzəriyyəsi) ola bilər. Bu metod konkret düsturların surətlərinin və məxrəclərinin strukturunun statik və dinamik təhlilinə əsaslanır.

Investor tərəfindən verilən qərarın müxtəlif variantları üçün risk dərəcəsi müəyyənləşdirildikdən sonra bütün variantlar içərisində ən optimal olanı seçilir. Risk vəziyyətində kəmiyyət yanaşması baxımından optimal variant aşağıdakı tələblərə cavab verən variant hesab edilir.

Risk vəziyyətində seçilən qərar, ilk növbədə, nəzərdə tutulan nəticənin əldə edilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsəddən mümkün ola bilən kənarlaşma ehtimalı baxımından qiymətləndirilməlidir. Bu əməliyyat üçün statistika qərarları nəzəriyyəsinin üsullarından istifadə edilə bilər. Seçilən qərarın nə qədər sərfəli və optimal olduğu həmin üsulların köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Ayrıca halda müəyyən qərara aid olan risk yanlış qərar nəticəsində dəymiş ziyanla həmin qərarın həyata keçirilməsinə çəkilmiş xərclərin cəmi kimi müəyyənləşdirilə bilər. Risk dəqiq məlumatların olduğu şəraitdə edilən hərəkətlərin gözlənilən nəticəsi ilə, həmin məlumatların müəyyənləşdirilməsi halında edilən hərəkətlərin nəticəsi arasında fərq kimi hesablanır.

İkincisi, həmin şəraitdə minimum xərclər çəkməklə lazımi nəticənin əldə olunmasını təmin edən qərar optimal olacaqdır. Diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri də iqtisadi risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsidir.

Riskin müəyyənləşdirilməsində yalnız kəmiyyət meyarlarının əsas götürülməsi iqtisadiyyatın idarə edilməsində sırf texnokrat yanaşmaya gətirib çıxara bilər. Odur ki, iqtisadi riskləri yalnız kəmiyyət deyil, həm də bir neçə aspektdən ibarət olan keyfiyyət xarakteristikalarının köməyi ilə qiymətləndirmək son dərəcə vacibdir.

Nəzərdə tutulan müsbət nəticələr mümkün ola bilən iqtisadi, psixoloji, siyasi və başqa nəticələrlə müqayisə edilməlidir. Öz qərarlarının həyata keçirilməsinin nəticələrini peşəkarcasına və məsuliyyətli şəkildə qiymətləndirməyi bacaran və arzulayan rəhbərə, təəssüf ki, nadir hallarda rast gəlmək olar. Qərarı onun nəticələrini nəzərə almadan seçənlər, adətən yanlış hərəkət etmiş olurlar. Bu gün qəbul edilən qlobal qərarların da çatışmazlıqları onların nəticələrinin proqnozlaşdırılmamasından ibarətdir. Yalnız ani faydaya istiqamətlənmiş qərarlar müvəffəqiyyətli hesab oluna bilməz.

Riskin keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin başqa bir aspekti mövcud alternativlərin təsərrüfat həyatı subyektlərinin maraqlarına mümkün ola bilən təsirinin aşkara çıxarılması ilə bağlıdır. Bu zaman müxtəlif maraqların tarazlaşdırılmasını, uzlaşdırılmasını təmin edən, yoxsa onlar arasında uyğunluğun pozulmasına gətirib çıxaran qəraların seçilməsindən söhbət gedə bilər. Məsələnin bu cür qoyuluşu sadələşmə kimi qəbul edilməməlidir. Belə ki, iqtisadi həyatda istehlakçının maraqları ilə müəssisənin maraqları daim toqquşur. İstehlakçının maraqlarını qanunlar qoruyur, müəssisənin maraqlarını isə təsərrüfat rəhbəri müdafiə edir. Nə qədər ki, müəssisənin maraqları istehlakçının (cəmiyyətin) maraqlarına uyğundur, onların arasında ziddiyyət yaranmır.

İctimai həyat daimi hərəkətdə, inkişafdadır. Ona görə də, cəmiyyətin inkişafının müəyyən məqamında onun maraqları ilə qüvvədə olan qanunvericilik sistemi arasında ziddiyyətin yarana bilməsi tamamilə mümkündür. Bu problem, adətən müvafiq qanunların və hüquq normalarının dəyişdirilməsinin, dəqiqləşdirilməsinin köməyi ilə həll edilir. Bu bir həqiqətdir ki, risk təkcə istehsalçıya deyil, həm də istehlakçıya, yəni bütün cəmiyyətə fayda gətirdiyi halda məqsəduyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, fayda təkcə maddi, yəni dəyər mənası

daşımır, həm də zaman amili, təhlükəsizlik, etibarlılıq, sabitlik dərəcəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, əsaslı risk alternativini həmin şərait üçün daha az məcmu məsrəflər çəkməklə və bütün subyektlərin maraqlarının ahəngdar uzlaşmasını gözləməklə lazımi nəticənin əldə olunmasını nəzərdə tutmalıdır. Daha doğrusu əsaslı risk alternativini dedikdə, əldə olunan praktik faydaların mümkün ola bilən mənfi nəticələrlə müqayisəsi, həmin alternativin səmərəliliyinin onun həyata keçirilməsindən gözlənilən ziyanla tutuşdurulması, iqtisadi, siyasi, mənəvi xarakterli maraqlara ehtimal edilən təsirin nəzərə alınması əsasında optimal zaman müddətində seçilmiş variantı nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək olar ki, risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi bazar münasibətlərinə xas olmaqla yanaşı, Azərbaycanda müvafiq mərhələlərlə və tədricən inkişaf etməkdədir. Bu, eyni zamanda, qiymətləndirmə elminin tərkib hissəsi olaraq peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də, hazırda ölkəmizdə peşəkar qiymətləndirmə fəaliyyətinin və eyni zamanda, risklərin qiymətləndirilməsinin sığortalanmasına böyük ehtiyac vardır.

Risklərin mənfi nəticələrinin maksimum azaldılması, risklərin bölüşdürülməsi və risklərin idarə olunması sahəsində ixtisaslaşmanın artırılmasının mümkün yollardan biri iqtisadi institutların yaradılması və alqı-satqı müqavilələrinin risklərdən yayınmaq nöqtəyi-nəzərindən maksimum əlverişli tərtib olunmasıdır. Bu səbəbdən insanlar daim müxtəlif iqtisadi institutlar yaratmaq və öz maraqlarına maksimum xidmət edən sazişlər hazırlamaqla risklərin maksimum bölüşdürülməsinə, diversifikasiyasına nail olmağa çalışırlar.

Son on illiklərdə qərarların qəbulunda elmi-texniki yeniliklərdən, innovasiyalardan istifadənin sürətinin və miqyasının artması risklərin idarə olunmasını asanlaşdırmışdır. Bunun səbəbi bazarda risklərin bölüşdürülməsi ilə əlaqəli bazarda tələb və təklifdə baş verən dəyişikliklərdir. Telekommunikasiya sahəsindəki yeni kəşflər, informasiya və maliyyə nəzəriyyəsinin işlənməsinin yeni metodları risklərin qəbulu zamanı diversifikasiya və ixtisaslaşma üçün çəkilən xərcləri xeyli azaltmışdır. Eyni zamanda, valyuta kurslarının, faiz dərəcələrinin və

məhsulların qiymətlərinin dəyişkənliyi risklərin idarə olunması zamanı adekvat qərarların qəbul olunmasına tələbi artırmışdır. Bu səbəbdən ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq fyuçers, opsiya, svopların sürətli inkişafını bazarın təsiri ilə baş verdiyini izah etmək mümkündür.

Risklərin bazarın bütün iştirakçıları arasında bərabər paylanılmasını iddia edən və yalnız fərziyyə olunan ideal bazar reallıqda heç vaxt mövcud olmamışdır. Çünki real həyatda belə bir vəziyyətin yaranması üçün çoxlu sayda amillər mövcuddur ki, onları heç vaxt aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bu amillərdən ikisi daha əsasdır ki, onlar əməliyyat xərcləri və psixoloji məsələlərdir.

Əməliyyat xərclərinə sığorta şirkətləri və fyuçers bazarlarının fəaliyyət göstərməsi üçün, həmçinin, alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması və onların icrası üçün çəkilən xərclər daxildir. Bu təşkilatların fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər, onların yaradılması və fəaliyyətinə çəkilən xərclərdən artıq olmayınca yaradılmır.

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN BANKLARININ VALYUTA RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI PRİNSİPLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Mərkəzi Bank-valyuta riskinin idarə olunması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərin təşkilatçısı kimi

Tarix boyu istənilən dövrün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə aid olan pul siyasəti və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində müxtəlif nəzəriyyələr, modellər və konsepsiyalar işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Bu nəzəriyyə və konsepsiyalar Mərkəzi bankların fəaliyyətinin əsasını təşkil etmiş və onun tarixi inkişaf prosesində əsas rol oynamışdır. Pul siyasətinin inkişafına təsir etmiş əsas bir neçə nəzəriyyəni göstərmək olar (www.cbar.az – 2018).

Pul siyasətinin hədəfinə çatmaq məqsədilə Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edir. Sərəncamında olan pul siyasəti alətləri vasitəsilə pul kütləsi, valyuta məzənnəsi və faiz dərəcələrinə təsir göstərməklə Mərkəzi Bank özünün son məqsədinə nail olmağa çalışır. Pul siyasətinə dair adekvat qərarlar qəbul etmək üçün Mərkəzi Bank daim ölkədəki makroiqtisadi vəziyyəti təhlil edir və proqnozlaşdırır. Makroiqtisadi vəziyyət müntəzəm olaraq Mərkəzi Bankın kollegial idarəetmə orqanları olan Pul Siyasəti Komitəsində və İdarə Heyətində müzakirə edilir, bu müzakirələr əsasında pul siyasətinə dair qərarlar qəbul olunur. Qərarlar Mərkəzi Bankın kommunikasiya vasitələri, o cümlədən press-relizlər vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlanır.

Valyuta riskinin idarə olunması sahəsində Mərkəzi Bankın müxtəlif komitələri fəaliyyət göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Pul siyasəti komitəsi pul və məzənnə siyasətinin işlənib hazırlanması məsələlərini, eləcə də məzənnə dəyişikliyi nəticəsində yarana biləcək ani valyuta risklərinin tənzimlənməsi və idarə olunması sahəsində öz fəaliyyətini həyata keçirir. Pul siyasəti komissiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- milli iqtisadiyyatda və dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərə dair təqdim olunmuş təhlilləri və proqnozları müzakirə edir;
- pul və məzənnə siyasətinin strategiyası, taktikası və əməliyyat prosedurlarına dair müzakirələr aparır və İdarə Heyətinə təkliflər verir;
- məzənnə rejimi ilə bağlı müzakirələr aparır və İdarə Heyətinə təkliflər verir, məzənnə siyasəti üzrə əməliyyat çərçivəsinin parametrlərinə dair qərarlar qəbul edir;
- pul siyasəti alətlərinin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müzakirələr aparır, pul siyasəti alətləri ilə bağlı məsələlərə dair (İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər istisna olmaqla) qərarlar qəbul edir;
- pul siyasətinin operativ hədəfinə dair qərarlar qəbul edir, bu hədəflərə nail olunması vəziyyətinə dair təqdim olunmuş təhlilləri müzakirə edir;
- maliyyə sabitliyi üzrə siyasətin pul siyasəti hədəflərinə təsirini müzakirə edir.

Valyuta risklərinin idarə olunması sahəsində yaradılmış bu Komitəyə Mərkəzi Bankın sədri tərəfindən vəzifəyə təyin edilmiş sədr başçılıq edir. Pul siyasəti şöbəsi valyuta risklərinin idarə olunması sahəsində müxtəlif tədbirlər hazırlayıb həyata keçirir. Belə ki, bu tədbirlərin içərisinə məzənnə fərqlərinin qorunub saxlanması, eləcə də problemləli kreditlərin mövcud səviyyəsinin təhlili kimi əsas metodlar yer almaqdadır. Belə ki, valyuta riskinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də gözlənilməz devalvasiya siyasətinin meydana çıxması ilə izah olunur.

Mərkəzi Bank iqtisadi risklərin azaldılmasında müxtəlif metodlardan istifadə edir. Həmin metodlara aşağıdakılar aiddir:

- Sistemsiz risk seçmək. «Patrondaşa bir patron qoymazlar» qaydasına əsaslanmış sistemsiz risk seçmək o deməkdir ki, bu risklər müəssisənin özündən asılıdır. Təhlil aparıldıqdan sonra onlardan ən

əlverişlisi seçilir. Buna, ilk növbədə, müəssisənin gücünü nəticələrinin bir–biri ilə əlaqəsi olmayan fəaliyyət istiqamətləri arasında bölüşdürmək aiddir. Sistemsiz risk seçmək müəssisənin genişlənməsini, əlavə əmtəə və ya xidmət növünə yiyələnməyi nəzərdə tutur. Bu halda müəssisə üzrə risk azalmış olur. Başqa sözlə, elə riskin baş verməsinə imkan yaratmaq lazımdır ki, onunla mübarizə aparmaq mümkün olsun. Və yaxud “bir patronla uğurlu ov etmək üçün atəşi quşa yox, onların çox təsadüfi rast gəlinən topasına açmaq və ya çoxlu patron götürmək” analogiyası düzgün olardı.

- Riski layihənin iştirakçıları arasında bölüşdürmək. Bunun özü də riskdən qaçmağın bir yoludur. Bundan əlavə riski elə iştirakçıya ötürmək lazımdır ki, o, riskin öhdəsindən gələ bilsin. Çünki bütün iştirakçılar vahid komandadır və gəlir qeyrisinə yox, ancaq onlara məxsusdur. Bu iş bütün iştirakçıların tam razılığı ilə layihənin planı və müqavilə sənədlərində təsdiqlənir. Adətən satıcı ilə alıcı, ya da sifarişçi ilə icraçı iştirakçılar olur. Belə bir halda tərəflərin maraqları müxtəlif olduğundan vəziyyəti modelləşdirmək üçün məlum oyun nəzəriyyəsiindən istifadə edilir.
- Sığortalanmaq və özünü sığortalama. Birinci halda müəssisə sığorta firmasına (şirkətinə) müraciət edir, sığorta pulu ödəyir. İkinci halda isə öz-özünü sığortalayır. Lakin respublikamızda xarici firmalarda olduğu kimi kifayət qədər imkan yoxdur ki, layihə tam sığortalansın. Layihəni həyata keçirməyə güclə vəsait tapan respublika onu sığortalamaqda çox çətinlik çəkir. Bu, həm də adlı-sanlı sığorta firmalarının (şirkətlərin) olmaması üzündəndir.
- Dürüst, əlavə, zəruri və tam informasiya əldə etmək. Hər bir informasiya pul deməkdir. Bu informasiyalar şəxsi təhlil əsasında, gizli yolla və açıq dərc edilmiş mənbədən əldə edilə bilər.
- Kapitalı məhdudlaşdırmaq. Bunu banklar dəqiqləşdirilmiş hesabat apardıqdan sonra bu və ya digər müəssisəyə tətbiq edirlər.

- Ehtiyat vəsaiti yığmaq. Bu daha çox yayılmış yoldur. Belə ki, müəssisə layihənin dəyərini 7-12% artıraraq onu həyata keçirməyə çalışır. Risk baş verdikdə onun bir qismi artıq məbləğ hesabına kompensasiya edilir, baş vermədikdə isə əlavə ehtiyat kimi müəssisənin gəliri olaraq qalır.

Ümumiyyətlə, riski azaltmaq üçün seçilən yollar diqqətlə öyrənilməli və məsuliyyətə tətbiq olunmalıdır. Bunun özü riski idarə etmək deməkdir.

3.2. Valyuta riskinin idarə olunması prinsiplərində problemlər və perspektiv istiqamətlər

Gələcəkdə baş verəcək hadisələrin bu gün dəqiq olaraq bilinməməsi həmin hadisələrə dair verilən qərarların istənilən nəticəsini görməmək təhlükəsini yaradır. Belə təhlükə bir maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən investorumun qəbul edəcəyi qərara da şamil edilir. İnvestor özünü bu və ya digər şəkildə həmin təhlükədən qorumağa səy göstərir. Özünüqoruma investisiya alternativləri arasında ən təhlükəsiz olanının seçilməsi şəkildə ola bilər, yaxud bu təhlükənin miqyasına görə investisiya qoyuluşundan daha yüksək səmərənin əldə edilməsini istəyə bilər. İstər az, istərsə də çox təhlükəli investisiya qoyuluşu seçilsə də, hər iki variantdan yüksək səmərənin əldə olunması məqsədilə təhlükənin böyüklüyünü ölçmək zəruridir.

Riskin təhlili prosesində onun amili, səbəbi, səviyyəsi və səviyyəsinin göstəricisi kimi anlayışlar fərqləndirilir. Riskin səbəbi dedikdə işlərin nəzərdə tutulmuş gedişinə yayındırıcı təsir göstərən planlaşdırılmamış hadisələr başa düşülür. Bu hadisələri qabaqcadan görmək və duymaq mümkün və qeyrimümkün ola bilər.

Risk amili isə konkret layihədə hər hansı bir riskin yaranma səbəbinin aşkar olunması şərtidir. Risk amilinin təhlili üçün riskin özü müqayisə oluna bilən göstərici ilə ifadə olunmalıdır. Layihənin məqsədindən yayınma imkanının miqdar göstəriciləri buna misal ola bilər.

Risk amilini iki qrupa ayırmaq olar: risklərin təhlilinə qədər qabaqcadan görünənlər və yerdə qalanlar.

Risklərin təhlili çox mürəkkəb və əməltutumlu iş olduğundan çox vaxt tədqiqatçılar keyfiyyət təhlili ilə kifayətlənirlər. Buna görə də, indi əsas güc mürəkkəb modellərin qurulmasına deyil, risk amillərinin dəqiq təsvirinə, onların axtarışına, sisemləşdirilməsinə, təhlilinə və idarə edilməsinə yönəldilir.

İqtisadiyyatda maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üsullarının geniş sistemi işlənmişdir. Onlara qiymətləndirmənin ekspert, statistik, analitik hesablama və analoq metodları aiddir. Qiymətləndirmənin konkret metodlarının seçilməsi zəruri informasiya bazasının mövcudluğu və menecerlərin ixtisas səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Riskin qiymətləndirilməsi prosesi üç mərhələdən ibarətdir:

- problemin həllinin mümkün variantlarının aşkar edilməsi;
- qərarın reallaşdırılması nəticəsində baş verə bilən mümkün iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər nəticələrin (əsasən neqativ nəticələrin) müəyyən edilməsi;
- riskin iki qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərindən ibarət olan inteqral tərəfi.

Maliyyə nöqtəyi-nəzərindən riskin üç dərəcəsi ola bilər: mümkün risk; böhranlı risk; fəlakətli risk. Risk dərəcəsi gözlənilən itkinin həmin itkinin baş verməsi ehtimalına hasili kimi müəyyən edilir:

Beləliklə, iqtisadi risk iki toplananın – yanlış qərar nəticəsində yaranan mümkün itkinin və bu qərarın reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəmindən ibarətdir.

Qiymətləndirmənin ekspert metodları risklərin ekspertlərin rəylərinə əsaslanan proqnozlaşdırılması və təhlili metodları qrupudur. Risklərin ekspert qiymətləndirilməsinin daha geniş yayılmış metodlarına «Delfi» metodu, qoşa müqayisə metodu, sıralama metodu və risklərin bal qiymətləndirilməsi metodu aiddir.

Ekspertlərin rəylərini ümumiləşdirən əldə olunmuş qiymətləndirmənin dürüstlüyü ekspertlərin ixtisasından, onların mühakimələrinin müstəqilliyindən, eləcə də ekspertizanın aparılmasının metodiki təminatından asılıdır. Alınan kəmiyyətlərin doğruluğu göstəricilərindən biri ekspertlərin rəylərinin razılaşdırılması əmsalidir.

Qiymətləndirmənin statistik metodlarının mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin analogi növlərində yer alan itkilərin statistikasının öyrənilməsindən, itkilərin müəyyən səviyyəsinin yaranması tezliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmənin statistik metodları riskin səviyyəsi barədə kəmiyyət baxımından daha geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir və ona görə də, təcrübədə daha geniş istifadə olunur. Bu metodlardan istifadə zamanı nəticənin orta gözlənilən kəmiyyəti, orta kvadratik kənarlaşma, variasiya əmsalı və digər göstəricilər hesablanır.

Qiymətləndirmənin analitik – hesablama metodları firmanın özünün daxili informasiya bazasından istifadə əsasında maliyyə risklərinin yaranması ehtimalını kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu halda ayrı-ayrı risklərin yaranması ehtimalı firmanın maliyyə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Qiymətləndirmənin analog metodları firmanın tez-tez təkrar olunan ayrı-ayrı əməliyyatları üzrə risklərin yaranması ehtimalının səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda müqayisə üçün müvafiq maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin xüsusi və xarici təcrübəsindən istifadə oluna bilər.

Risklərin minimumlaşdırılmasının risk – menecmentin təşkilinin keyfiyyətinə və bütövlükdə şirkətin idarə olunmasına dolayı təsir göstərən bir sıra qeyri-formal metodları da mövcuddur. Belə metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kadr potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. İnsan amili bir çox hallarda şirkəti bazarda müvəffəqiyyətlə müəyyən edir. Kadrlardan istifadənin səmərəliliyi heyətin seçilməsinin keyfiyyətindən, təlimin intensivliyindən və əməkdaşların inkişafından, motivasiya mexanizmindən asılıdır.

- Təşkilati strukturun optimallaşdırılması. Təşkilati strukturun çevikliyi və şirkətin xüsusiyyətinə uyğunluğu rəhbərliyin peşəkarlığını əks etdirir və şirkətin dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmasını və dayanıqlığını yüksəldir.
- Təşkilatın innovasiyalılığı dərəcəsi. Müasir biznes təşkilatın bütün cəhətlərinin idarə edilməsinin çoxlu sayda yeni texnikasını nəzərdə tutur. Onlardan imtina edilməsi rəqabət üstünlüklərinin itirilməsinə və şirkətin tədricən iflasına gətirib çıxara bilər. Bu istənilən yeni metodikanın kor-koranə izlənməsi zəruriliyini ifadə etmir, çünki təşkilatda daim idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesləri reallaşdırılmalıdır.
- İnfrastruktur təşkilatlarla və bazarın digər iştirakçıları ilə əlaqələrin, o cümlədən, qeyri-formal saxlanması və inkişafı.

Risk ehtimallı kateqoriya olduğundan onun kəmiyyət qiymətləndirilməsi metodları ehtimal nəzəriyyəsinin və riyazi statistikanın bir sıra mühüm anlayışlarına əsaslanır. «Risk vəziyyəti» paralel (yanaşı) mövcud olan üç stoxastik proseslə əlaqədardır:

- qeyri-müəyyənliyin olması;
- alternativin seçilməsi zəruriliyi (seçimdən imtina özü seçim növüdür);
- seçilən alternativin həyata keçirilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi.

Qeyri-müəyyən (əvvəlcədən məlum olmayan) sonluğa malik hadisənin nəticəsi hər hansı təsadüfi hadisə, eksperiment və seçimlə müəyyən olunur.

Mövcud şəraitdə baş verə bilən və ya baş verə bilməyən hadisə təsadüfi adlanır. Təsadüfi hadisələrin baş verməsinin etibarlılıq dərəcəsinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi ehtimal anlayışına əsaslanır.

Ehtimallı qiymətləndirmə riskin qiymətləndirilməsinin daha aşkar üsuludur.

Ehtimal müəyyən nəticənin əldə olunması imkanındır. Ehtimal nəzəriyyəsinin metodları müəyyən hadisələrin baş verməsi ehtimalının müəyyən olunmasına və bir neçə mümkün hadisədən riyazi gözləmənin say kəmiyyətinin uyğun olduğu daha ehtimallısının seçilməsinə istiqamətlənir.

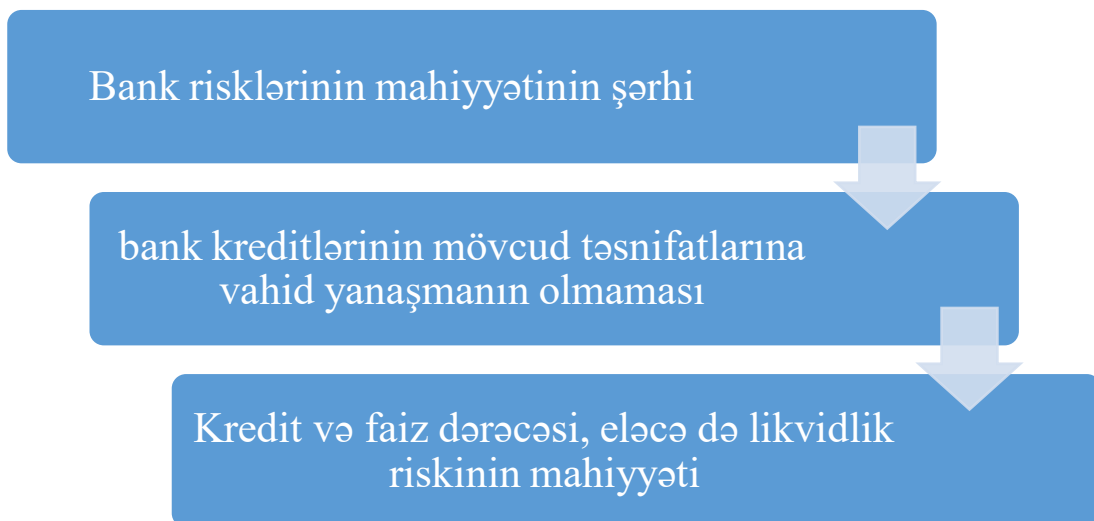
Azərbaycanın və ayrı-ayrı ölkələrin bank sisteminin dayanıqlılığının təmin olunması xüsusiyyətlərinin təhlili aparılmışdır. Qeyd edilir ki, müxtəlif ölkələrdə bank nəzarətinin prinsipləri oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa belə bank nəzarətinin təşkilinin vahid modeli mövcud deyil. Dünya təcrübəsində geniş yayılmış: ixtisaslaşdırılmış (ABŞ modeli) və universal (alman modeli) bank modellərinin əsas fərqləri: bank və kredit institutlarının universallaşma və ixtisaslaşma səviyyəsi; real sektorun maliyyələşməsinin forma və mənbələri; bank və firmaların investisiya portfelinin diversifikasiya səviyyəsidir. ABŞ modelində (ixtisaslaşdırılmış bank sistemi) kommersiya və investisiya bankları ayrılır, yəni fond bazarı və bank risklərinin qarışmasının qarşısı alınır. Alman modelində isə banklar iqtisadi inkişafda önəmli rol oynadığı üçün və iri şirkətləri uzunmüddətli investisiyaları ilə təmin etdiyi üçün kommersiya banklarının fond bazarında iştirakı məhdudlaşdırılır. Azərbaycanda ixtisaslaşmış bankların yaradılması perspektivləri də çox parlaq qiymətləndirilir. Dünya təcrübəsində bankların sabitliyi həmçinin əmanətlərin sığortalanması vasitəsilə təmin edilir. Sığorta həcminə görə əmanətlərin sığortalanması sistemi tam, qismən və diskret ola bilər. Müsbət cəhətlərlə yanaşı əmanətlərin tam sığortalanmasının mənfi cəhəti də var. Belə ki, əmanətlərin tam sığortalanması bankları yüksək riskli fəaliyyətlərlə məşğul olmağa vadar edir, bu da öz növbəsində bank sisteminin sabitliyini azaldır və əmanətlərin sığorta sisteminin xərclərini artırır.

Azərbaycanın bank sektorunda son üç il ərzində kreditləşdirmə kəskin səviyyədə məhdudlaşdırılmışdır. Hətta bəzi banklar kreditlərin verilməsini müəyyən müddətə dayandırmalı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən Azərbaycanın milli valyutasının dəyərinin aşağı düşməsindən sonra yerli banklar böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşmişdirlər. Bir çox bankların lisenziyaları ləğv edilərək fəaliyyəti dayandırılmışdır. Valyuta və kredit riskləri kimi riskin əsas növləri bank fəaliyyəti sferasında hazırki dövrdə ən mühüm və müəyyənedici amildir. Təsərrüfat subyektlərinin ilk növbədə istehlak kreditləri götürmüş əhalinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi və bank sistemində inamın azalması ilə əlaqədar olaraq

kommersiya banklarının müştərilərinə güzəştləri müəyyən olunmuş, dövlət tərəfindən əhalinin banklara inamının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu yaradılmışdır. Hazırki dövrdə Azərbaycan banklarının demək olar ki, hamısı valyuta riskləri ilə kredit risklərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və nüfuz etməsi əsasında meydana çıxan likvidliyin kəskin aşağı düşməsi problemi ilə üzləşmişdirlər. Kredit siyasətinin xarakteri bankin etibarlılığı və dayanıqlılığının təmin olumasında ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən amildir. Bank işi sahəsində kredit risklərinin idarə olunmasının əsas metodlarına riskin identifikasiyası, təhlili, qiymətləndirilməsi; kredit əməliyyatlarının reqlamentləşdirilməsi; əməliyyatların limitləşdirilməsi; diversifikasiya; aktivlərin müdafiəsi və s. aiddir. Azərbaycan reallıqlarına bunlardan diversifikasiya və kredit əməliyyatlarının reqlamentləşdirilməsinin tətbiqi daha uyğundur.

Bank kreditlərinin idarə edilməsinə sahəsində müxtəlif səpkili iqtisadi ədəbiyyatlar, monoqrafiyalar, konfrans məqalələrində və digər bu tipli yazılarda rast gəlinmişdir. Bu sahənin kifayət qədər araşdırılmasına baxmayaraq, hələ də bank kreditlərinin idarə olunması sahəsində müxtəlif problemlər qalmaqdadır. Həmin problemləri aşağıdakı şəkil vasitəsilə verə bilərik (Əliyev A., 2011: səh.32):

Şəkil 9. Bank risklərinin idarə olunması sahəsində mövcud problemlər.

Mənbə: (Əliyev A, 2011).

Şəkil 9-dan də göründüyü kimi, bank risklərinin idarə olunması sahəsində müxtəlif problemlər hələ də müzakirəyə açıq olaraq qalmaqdadır. Belə ki, bank risklərinin mahiyyətinin düzgün müəyyən edilməməsi, bank risklərinin mövcud

təsnifatlarına vahid yanaşmanın olmaması, faiz dərəcələri və eləcə də likvidlik dərəcələrini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu sahələrdə hələ də mübahisəyə səbəb olan müxtəlif tipli yanaşmalar mövcuddur. Hər şeydən öncə, xüsusi vurğulamalıyıq ki, bank kreditləri sahəsində risklərin idarə olunmasının mahiyyətiünün düzgün müəyyən olunmaması son nəticədə müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Digər tərəfdən də yaranmış əsas problemlərdən biri də banklarda risklərin mövcud olan təsnifatlarına vahid yanaşmanın mümkün olmamasıdır. Belə ki, iqtisadçı və nəzəriyyəçilər arasında bu baxımdan müxtəlif fikir ayrılıqlarına rast gəlinməkdədir. Bank risklərinin idarə olunması sahəsində ortaya çıxan ən böyük və mübahisəyə səbəb olacaq amil isə faiz dərəcələri ilə əlaqədardır. Belə ki, kredit fazinin əsas məqsədi mənfəətin əldə olunmasına yönəldilməsidir. lakin bir çox hallarda bu əks nəticə verir. Belə ki, kredit faiz dərəcələrinin kifayət qədər yüksək olması nəticəsində kredit istehlakçıları götürdükleri krediti ödəyə bilmir və bunun nəticəsində də borclanma prosesi daha da sürətlənmiş olur.

Azərbaycanın bank sisteminin dayanıqlılığının artırılmasında risklərin idarə edilməsi metodlarının rolu dəyərləndirilmişdir. Hazırki dövrdə ölkədə bank sisteminin dayanıqlılığına, bank menecmentinin keyfiyyətinə təsir göstərən əsas problemlər arasında Azərbaycanın bank sektorunda hazırki dövrdə banklarda idarəetmənin keyfiyyəti problemi böyük aktualıq kəsb edir. Bank menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bankın maliyyə vəziyyəti haqda informasiyanın şəffaflığının artırılması, bank fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanları tərəfindən banklarda idarəetmənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə davam edilməlidir.

Bank biznesinin inkişafının qarşısında duran daxili maneələrə bir çox banklarda idarəetmənin aşağı səviyyəsi, biznesin planlaşdırılmasının aşağı səviyyəsi, risklərin idarə olunması və daxili nəzarət sistemlərinin kifayət qədər səmərəli olmaması, ayrı-ayrı bankların şəxsi kapitalının böyük bir hissəsinin möhtəkir xarakter daşması və s. göstərmək olar. Göstərilən çatışmazlıqlar hazırda bütövlükdə Azərbaycanın bank sistemində üstünlük təşkil edən bank menecmenti modelinin qaçınılmaz nəticəsidir. Bu modelin əsasında aşağıdakı əlamətlər durur:

- hər bir bank üçün özünün inkişaf və idarəetmə konsepsiyasının mövcud olması zərurətinin qəbul edilməməsi və ya bu tələbatı reallaşdırmaq bacarığının olmaması;
- bankın bölmələri arasında şaquli struktur əlaqələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsi. Bu öz növdəsində görülən işlərin razılaşdırılmamasına, qarşılıqlı peşəkar məlumatlılığa və bunun əsasında əsaslandırılmamış qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır;
- Mərkəzi Bankın normativ sənədləri ilə tənzimlənən daxili nəzarətin təşkili sisteminin qeyri-səmərəliliyi. Qeyd edək tənzimləyici normativ sənədlər əsasən fraqmentar xarakter daşıyır və hələ ki, elmi, həm də praktiki reallaşma baxımından kifayət qədər dərk edilməmişdir;
- bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi texnologiyalarının aşağı səviyyədə olması;
- daimi olaraq araşdırma, tədqiqatların aparılması, yeniliklərin öyrənilməsinin tələb edildiyi bütövlükdə bank fəaliyyətinin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına keçidi şəraitində bankların rəhbər işçilərinin və əməkdaşlarının ixtisaslaşma dərəcəsinin aşağı səviyyədə olması;
- risklərə nəzarət və idarəetmə sistemlərinin zəif olması. Bu sistemlərin işinin çox vaxt bankların məruz qaldığı risklərə və real bazar şəraitinə uyğun gəlməməsi. Bütün dünyada bankların “Bazel-II” prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu bankların dayanıqlılığının aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Belə ki, “Bazel-II”-nin prinsiplərində əsas diqqət risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarətin səmərəliliyinə verilir;
- kapitallaşmanın idarə olunması strategiyası, metodları və texnologiyasının inkişafı kifayət qədər yüksək səviyyədə deyil;
- kredit təşkilatlarının əksəriyyətində idarəetmənin informasiya sistemlərinin, yəni bankın informasiya mühitinin səmərəliliyinin aşağı səviyyədə olması;

- müvafiq bölmələrin analitik fəaliyyətinin nəticələrini, bank fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini xarakterizə edən göstəricilərin kompleks təhlilini nəzərdə tutan, daxili və xarici vəziyyəti adekvat qiymətləndirməyə və hazırda mövcud olan, eləcə də yarana biləcək problemləri həll etməyə qadir olan bank fəaliyyəti üzərində monitoring sisteminin tam işlənilməsi hazırlanmaması.

Odur ki, bank kreditlərinin idarə olunmasının mahiyyətini xüsusilə nəzərə almaq lazımdır.

Risqlərin idarə olunması dedikdə, elə risk forması başa düşülür ki, həmin risk son nəticədə müəssisəyə, daha da konkretləşdirsək banka mənfəət gətirməyə imkan versin.

Kreditin təsnifləşdirilməsi müxtəlif əlamətlərə əsasən həyata keçirilir. Bu təsnifatlara borc alanın və borc verənin kateqoriyaları, kreditin verilmə qaydası, müddəti və kredit formalarını aid etmək olar. Kreditin aşağıdakı formaları vardır (F.Ş.Kaşimova., 2012 səh.109).

- Bank krediti;
- Dövlət krediti;
- İstehlak krediti;
- Kommersiya krediti;
- İpoteka krediti;
- Beynəlxalq kredit.

Bank krediti ən geniş yayılmış kredit forması olmaqla müvafiq əməliyyatları aparmaq üçün xüsusi icazəsi (lisenziyası) olan yalnız ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar verə bilər. Bank kreditində borc alan rolunda yalnız hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Kreditin bu formasından gəlir. Orta faiz normaları və tərəflər arasında bağlanmış kredit müqaviləsində göstərilmiş faizlər şəklində əldə olunur.

Dövlət krediti isə borcverən qismində dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, kredit alan qismində isə əhali və özəl müəssisə idarə və təşkilatların çıxış etdiyi kredit münasibətlərinin məcmusudur. Vəsait mənbəyi qismində

dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə-kredit qurumları tərəfindən istiqrazlar şəklində buraxılmış qiymətli kağızları çıxış edir.

İstehlak kreditini ixtisaslaşmış banklarla yanaşı, əmtənin satışı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər də verə bilər. Bu kredit forması bahalı müalicələr aparılarkən, təhsil haqqı ödənilərkən, bir sözlə zəruri istehlak tələbatının ödənilməsi məqsədilə bank ssudası kimi pul şəklində və ödəniş müddəti uzadılmaqla isə əmtəə şəklində fiziki şəxslərə verilir.

Kommersiya kreditininin verilməsində əsas məqsəd məhsul satışı prosesini sürətləndirmək və əlavə gəlir, mənfəət əldə etməkdir. Kommersiya kreditinin icra vasitəsi vekseldir. Veksəl borc alanın borc verən qarşısında öhdəliyini əks etdirməklə 2 növə bölünür:

- Borc alan tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğin borc verənə ödəmək barədə öhdəliyi əks etdirən sadə veksəl
- Borc alan tərəfindən müəyyən məbləğin 3-cü şəxsə ödəmək barədə borc verənə yazılı əmrini əks etdirən köçürmə vekseli (tratta)

İpoteka krediti banklar, bank olmayan qeyri-kredit təşkilatları və ya ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən daşınmaz əmlakın girov qoyulması şərtilə mənzil alınması və ya tikilməsi və torpaq alınması üçün uzunmüddətli borc şəklində verilir.

İpoteka kreditləşməsi kənd təsərrüfatında torpağın girov qoyulması şərtilə əsas fondların yeniləşdirilməsi üçün geniş istifadə olunur ki, bu da kapitalın bu istehsal sahəsində toplanmasına rəvac verir.

İpoteka kreditləşməsinin səviyyəsi ABŞ, İngiltərə və Kanadada xüsusilə yüksəkdir, bu kredit növü üzrə faiz iqtisadi konyunkturadan asılı olaraq 10%-dən 30%-ə qədər və daha yüksək olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlak və ipoteka kreditlərinin geniş yayılması bir sıra səbəblərlə şərtlənir:

- birincisi, belə kreditləşmə zəruri maddi nemətləri kifayət qədər cavan vaxtında əldə etməyə və bunun haqqını gələcəkdə ödəməyə imkan verir ki, bu da yaşlı nəsillə birgə yaşamaq istəməyən cavan ailələr üçün xüsusilə cəlbedicidir;

- ikincisi, işləyən hər bir kəsə layiq olduğu yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verir;

- üçüncüsü, kapitalist əmtəə istehsalının qarşısında duran əsas məsələlərdən birini - əmtəə istehsalçılarının hazır məhsulu satması məsələsini həll etməyə kömək edir (K.Evren Bölgün,2009).

Bank fəaliyyəti sahəsində yuxarıda qeyd olunan problemlərin əksəriyyəti banklarda risk-menecmentin qeyri-səmərəliliyi ilə bağlıdır. Bu isə ölkə banklarının maliyyə dayanıqlılığının aşağı düşməsinə və kredit-bank təşkilatlarının idarə olunmasında ciddi nöqsanlara gətirib çıxarmışdır. Banklarda risk idarə olunması sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zərurəti ilk növbədə ölkə banklarının bank biznesinin həyata keçirilməsinin beynəlxalq standartlarına keçidlə və bank fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində formal nəzarət prinsiplərindən daha təsirli və hərtərəfli, yəni keyfiyyət diaqnostikası nəzarəti metodlarına keçidlə əlaqədardır. Bank nəzarətinin belə nəzarət prinsiplərinə keçidi bankın inkişafını əks etdirən dörd əsas qrup parametrləri nəzərdə tutmalıdır:

- bankın fəaliyyətinin biznes perspektivlərinin qiymətləndirilməsi;
- bankın maliyyə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi;
- risklərin idarə edilməsi, daxili nəzarət və idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi;
- bankda korporativ idarəetmə və risk-menecmentin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi. Nəzarətin prioritet istiqamətləri bank fəaliyyətinin maliyyə dayanıqlılığı və risk aspektləridir.

Fikrimizcə, elmi ədəbiyyatlarda təhlil edilən və hazırda Azərbaycan banklarında tətbiq edilən maliyyə və risklərin idarə olunmasının metod və vasitələri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmir və onun bütün prinsip və funksiyalarını səmərəli reallaşdırmağa imkan verən elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodoloji bazaya malik deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyəti sahəsində kredit risklərinin idarə olunması siyasətinin səmərəliliyi risklərin qarşısının alınması və təsirinin minimumlaşdırılması üzrə tədbirlərin düzgün seçilməsindən asılıdır. Hazırki dövrdə kredit risklərinin idarə olunması metodlarının tətbiqi və

inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın banklarının praktiki fəaliyyətinin əsas istiqaməti olmalıdır. Bu faktın təsdiqini bank fəaliyyəti sferasında kredit siyasətinin və kreditləşdirməyə aid olan digər daxili normativ sənədlərin təfsilatlı şəkildə işlənilməsi, xarici təcrübədən aktiv surətdə istifadə tədbirlərində də görmək olar. Kontragentlərin risklərinin qiymətləndirilməsini apara bilən müxtəlif sistemlər, kredit risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının standart və metodikaları mövcuddur. Bununla yanaşı, ölkəmizdə bank-kredit təşkilatlarında kredit risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi metodologiyasının lazımi səviyyədə təşkil olunması haqqında hələ ki, danışmaq düzgün olmazdı. Ayrı-ayrı biznes sahələri üçün banklar tərəfindən işlənilmiş hazırlanmış prosedurlar və normativ baza bankın gələcək fəaliyyətinin bütövlükdə qeyri-müəyyənlik mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi zərurətinə əsaslanaraq tərtib olunmamışdır. Ona görə də ayrı-ayrı risk növləri üçün tərtib olunmuş metodikalar vahid standartda gətirilmir və meydana çıxan qeyri-müəyyənliklərin bütün növlərini sistemli və bərabər səviyyəli şəkildə nəzərə alan texnologiyaları təşkil edib yarada bilmirlər. Məhz bu, bütövlükdə bankın səmərəli idarəetmə mexanizminin, yəni risklərin qiymətləndirilməsini istifadə edən bankın qarşısında duran ümumi məsələlərin həlli metodlarının yardılmasına əngəllər törədir.

ümumi məsələlərin həlli metodlarının yardılmasına əngəllər törədir. Bankların kredit risklərinin idarə olunması prosesində bir sıra vacib problemlərin aradan qaldırılması bank sisteminin dayanıqlılığının artırılmasının əsas şərtidir və onları əsas üç qrupa bölmək olar. İlk növbədə bu normativ-hüquqi bazanın zəif inkişaf səviyyəsi, qeyri-təkmilliyi və bank nəzarəti sisteminin keyfiyyətinin aşağı olması; digər tərəfdən kredit xidmətləri bazarının infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi; üçüncü tərəfdən isə bu sahə üzrə peşəkar kadrların olmaması və ümumiyyətlə kredit risklərinin idarə olunması mədəniyyətinin aşağı səviyyəsidir. Bu problemlərin həlli məqsədilə ilk növbədə normativ bazanın və bank prosedurlarının xarici təcrübəni və yeni maliyyə alətləri və iqtisadi qərarların tətbiqi nəzərə almaqla bankın gələcək fəaliyyətinin bütövlükdə qeyri-müəyyənlik

mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi zərurətinə əsaslanaraq tərtib olunmasını həyata keçirmək lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Apardığımız təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi problemlərinin həlli zamanı müstəqil olaraq nəzəri və təcrübi idarəetmənin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən qərarlar qəbul etmək lazım gəlir. Tədqiqat işi nəticəsində məlum olmuşdur ki, bir çox idarəetmə qərarları özündə aşağıdakı amillər qrupunu cəmləşdirən risk şəraitində qəbul edilir:

- ✓ tam informasiyanın olmaması;
- ✓ rəqib fikirlərin mövcudluğu;
- ✓ təsadüfi elementlərin olması və s.

Risqlərin təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması məsələləri üzrə nəşrlərin icmalı, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi aşağıdakıları göstərir:

- ✓ indiyə qədər ümumi qəbul edilmiş «risk» anlayışı yoxdur;
- ✓ ümumiləşdirilmiş risk göstəricisinin kəmiyyət qiymətləndirilməsinin müxtəlif nəzəri və praktiki hallar üçün səmərəli metodu işlənilməmişdir;
- ✓ maliyyə sahəsində risklərin təhlili xüsusiyyətləri öz əksini tapmamışdır;
- ✓ konkret hallar üçün riskin məqbul (yolverilən) sərhəddinin elmi əsaslandırılmış tövsiyələri yoxdur;
- ✓ iqtisadi risklərin azaldılması məsələlərinin riyazi əsasları işlənilməmişdir.

Ona görə də, ayrı-ayrı iqtisadi vəziyyətlər üçün riskin səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin hətta təxmini nəticələri müəyyən qiymətliliyə malikdir. Belə ki, onlar konkret hallarda daha yaxşı qərar qəbul etmək imkanları yaradır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadi yüksəliş təsərrüfat rəhbərləri, sahibkarlar və investorların riskə getməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskli qərarlar qəbul etməyən sahibkar və rəhbər durğunluğa can atan və idarəetmə üçün qorxulu şəxs sayılır. Risk təsərrüfat rəhbərinin daim yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və gələcəkdə daha çox mənfəət əldə etmək ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmasını tələb edir.

Dissertasiya işinin təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında valyuta riskinin idarə olunmasının daha da təkmilləşdirməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həll olunmasını daha məqsəduyğun hesab edirik:

- Bankların aktivlərinin və passivlərinin bazardakı dəyişikliklərə həssas olması nəzərə alınaraq onların düzgün balanslaşdırılmasının təmin olunması;
- Kommersiya banklarında və eləcə də bank olmayan kredit təşkilatlarında risk menecment sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində risk menecmentin xarakterik xüsusiyyətlərinin tətbiq edilməsi imkanlarının genişləndirilməsi;
- Aparılan əməliyyatlar üzrə (ilk növbədə faiz və valyuta əməliyyatları üzrə) qiymətgoymanın və bankın gəlirləri və xərclərinin idarə olunmasının qeyri-səmərəliliyin aradan qaldırılmasının təmin olunması;
- Bankın bütün idarəetmə səviyyələrində büdcələşmə sisteminin qeyri-səmərəliliyinin aradan qaldırılmasının təmin olunması.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi təhlilin, idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin mühüm tərkib hissəsi kimi iqtisadi riskin qiymətləndirilməsi və uçotu probleminin müstəqil tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bazar subyektlərinin müstəqil qarşılıqlı fəaliyyəti prinsipinin tətbiqi, sağlam bazar rəqabətinin təmin edilməsi qeyri-müəyyənliyi və riskləri qaçılmaz edir. Belə şəraitdə biznes sferasında onların nəticələrini qabaqcadan görmək və optimal qərarlar qəbul etmək olduqca çətinidir. Bu baxımdan, bazar münasibətləri sistemində risk obyektiv zəruri kateqoriya olmaqla təsərrüfat təhlili nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dili

1. Aydın Əliyev (2011). “Bank riskləri və onun idarə edilməsi”.
2. B.A.Məmmədov (2017). “Azərbaycanın bank sisteminin dayanıqlılığının artırılmasında səmərəli maliyyə və risk menecmentinin rolu”; Azərbaycan Universitetinin “İpək yolu” jurnalı; № 2, səh. 80-88;
3. B.A.Məmmədov (2015). “Bank sisteminin dayanıqlılığı: mahiyyəti və prinsipləri”; “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” elmi-analitik və praktiki jurnal № 2 (42), “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı, səh.208-212;
4. B.A.Məmmədov (2017). “Banklarda risklərin idarə olunması problemləri”; AMEA İqtisadiyyat İnstitutu və Bakı Biznes Universiteti; “Strateji iqtisadi islahatlar: qabaqlayıcı vergi siyasəti” mövzusunda Beynəlxalq elmipraktik konfransın materialları, səh.460-463;
5. C.R.Həsənova (2016). “Bank menecmentinin formalaşması və inkişaf mərhələləri”; Bakı Biznes Universitetinin “Audit” jurnalı, № 2 / səh.48-54;
6. Dr. K.Evren Bölgün (2009). “Risk Yönetimi”.
7. F.Ş.Kaşimova (2012). “Pul, kredit və banklar”.
8. Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev (2011). “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”.
9. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Quliyev F.M (2012). “İqtisadi təhlil”.
- 10.Mərkəzi Bank - Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar (2010). Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Pr. №24.
- 11.S.T.Zahidov (2018). “Milli bank sektorunun dayanıqlılığının təmin olunmasının prioritet istiqamətləri”; “Bakı-2” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, səh.118-120.

Rus dili

1. Роль риск менеджмента в обеспечении устойчивости коммерческого банка” (2017); “Theoretical & Applied Science” journal Technology and Education, Philadelphia, USA, № 06 (50), p.158-161;
2. Ковалев П.П (2006). «Некоторые аспекты управления рисками»// Деньги и кредит. №1.
3. Дубова С.Е. (2006). «Анализ рискообразующих факторов в системе управления рисками»// Финансы и кредит. №7.

İngilsi dili

1. “Impact of spread fluctuations on portfolio value”; International journal of Economics & Society (IJES) (2015); Volume 1, Issue 3, August, USA, p.147-154;
2. Aaron Brown (2016). “Financial Risk Management for Dummies”.
3. E.Altman (1977). “Zeta Analysis. A new model to identify bankruptcy risk of corporation”.
4. Jimmy Skoglund, Wei Chen (2017). “Financial Risk Management: Application in Market, Credit, Asset and Liability Management and Firmwide Risk”.
5. Joel Bassis (2017). “Risk Management in Banking”. Third Edition.
6. Joel Bassis (2018). “Risk Management in Banking”. 6th Edition.
7. John C. Hull (2016). “Risk Management and Financial Institutions”.
8. Leonard Onyirluba (2016). “Bank Risk Management in Developing Economies”. 1st Edition.
9. Luc Laeven and Fabián Valencia (2012). “Systemic Banking Crisis Database: An Update”, International Monetary Fund WP /12/163. P.12.
10. Michel Crouhy, Dan Galai, Robert Mark (2014). “The Essentials of Risk Management”. 2nd Edition.
11. Michel Crouhy (2008). “The Essentials of Risk management”.

- 12.Philippe Jorion (2016). “Value at Risk”. The New Benchmark for Managing Financial Risk. 3rd Edition.
- 13.Richard Apostolik (2016). “Foundation of banking risk”.
- 14.Roberto Ruozi, Pierpaolo Ferrari (2013). “Liquidity Risk Management in Banks”. Economic and Regulatory Issues.
- 15.Rupak Chatterjee (2017). “Practical Methods of Financial Engineering and Risk management”.
- 16.Steve L. Allen (2014). “Financial Risk Management: A Practitioner’s Guide to Managing Market and Credit Risk”.
- 17.Steve L. Allen (2016). “Financial Risk management”
- 18.Suzanne K. Hayes (2010). “Banking Risk and Risk-Based Banking Regulation”,
- 19.Thomas S.Colman (2015). “A Practical Guide to Risk Management”.

İnternet resursları

1. www.banco.az
2. www.banker.az
3. www.cbar.az
4. www.accessbank.az
5. www.iqtisad.net

Cədvəllər siyahısı

Cədvəl 1. Depozit və kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri.....	32
---	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Bank risklərinin idarə edilməsi sistemi qurularkən nəzərə alınan amillər.	24
Şəkil 2. Risklərin idarə edilməsinin əsas elementləri.....	24
Şəkil 3. Banklarda risklərin idarə edilməsinin strukturu.....	26
Şəkil 4. Riskin müəyyən edilməsi.....	27
Şəkil 5. Pul bazası (01.08.2017).....	33
Şəkil 6. Valyuta risklərinin növləri.....	47
Şəkil 7. Risklərə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi proseduru.....	48
Şəkil 8. Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması.....	50
Şəkil 9. Bank risklərinin idarə olunması sahəsində mövcud problemlər.....	63